

ԿԱՅՈՒՆ ԶԵՌՆԱՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԿԱՅՈՒՆ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ-ՈՒՄ

ՍՈՒՅՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՒՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՏՎԱԿԱՆ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ
ՀՀ ԿԱՌՎԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ «ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ԵՎ ԸՆԴԱՅՆՎԱԾ ԳՈՐԾԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԶԱՅՆԱԳՐԻ» ԴՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՆԵՐԴՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅՆԵՐՈՒՄ

ՀԵՂԻՆԱԿ՝ ԳԱԳԻԿ ՄԱԿԱՐՅԱՆ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ.....	3
Հետազոտության մեթոդաբանությունը.....	3
2. ՓՈՔԲ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԶԵՌՆԱՐԿԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՀ-ՈՒՄ	4
2.1. ՓՄՁ օրենսդրությունը և ՓՄՁ ընկալումը ՀՀ-ում.....	4
2.2. Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական աջակցության մասին	7
2.3. ՀՀ-ում ՓՄՁ տնտեսական դերակատարությունը.....	8
3. ՓՄՁ-ՆԵՐԻ ԵՎ ՓՈՐՁԱԳԵՏՆԵՐԻ ՀԵՏ ԽՈՐԱՑՎԱԾ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐԻ ԵՎ ՖՈԿՈՒՄ ԽՄԲԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ ՍՏԱՑՎԱԾ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ` ԸՍՏ ՈԼՈՐՏՆԵՐԻ	10
3.1. Մետալուրգիա, հանքագործություն և քիմիական արդյունաբերություն	10
3.1.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները	10
3.1.2. Չարգացման հնարավորությունները և պոտենցիալի բնույթը.....	11
3.1.3. Կառավարության ի՞նչ գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել.....	13
3.2. Դեղագործություն	14
3.2.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները	14
3.2.2. Դեղագործության զարգացման պոտենցիալը և կառավարության կողմից հնարավոր աջակցման մոտեցումները.....	16
3.3. Ոսկեգործություն և ադամանդագործություն.....	17
3.3.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները	17
3.3.2. Ոսկեգործության և ադամանդագործության զարգացման պոտենցիալը և կառավարության կողմից հնարավոր աջակցման մոտեցումները	18
3.4. Թեթև արդյունաբերություն. Սննդի արդյունաբերություն	20
3.4.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկություններ	20
3.4.2. Չարգացման և արտահանման պոտենցիալը և դրա խթանիչները	22
3.4.3. Կառավարության ի՞նչպիսի գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել ..	22
3.5. Թեթև արդյունաբերություն. Տեքստիլ և կաշվի արտադրություն	24
3.5.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկություններ և աջակցության մոտեցումը	24
3.6. Սարքաշինություն	25
3.6.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները և զարգացման խոչընդոտները .	25
3.6.2. Չարգացման պոտենցիալի բնույթը	26
3.6.3. Կառավարության ի՞նչպիսի գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել ..	27
3.7. Ուսումնասիրված արդյունաբերության հինգ ոլորտներում կրկնվող զարգացման առաջարկներ.....	29
3.7.1. Օրենսդրություն և վարչարարություն.....	30
3.7.2. Կրթություն և մասնագետներ	32
3.7.3. Ֆինանսական համակարգ.....	34
3.7.4. Ձեռնարկությունների համագործակցություն, միություններ, բիզնես ասոցիացիաներ .	34
4. ՎԵՐՋԱԲԱՆ	35
5. ԿԱՐԵՎՈՐ ԵԶՐԱՀԱՆԳՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ	36
6. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ	39
ՀԱՎԵԼՎԱԾ.....	40

1. ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Այս ուսումնասիրությունը ձևակերպվել և իրականացվել է այն տրամաբանությամբ, որ այն օգտակար լինի ՀՀ կառավարության կողմից Հայաստանում տնտեսության կոնկրետ ոլորտների զարգացման համար պետական աջակցության արդյունավետ գործիքակազմ ձևավորելու գործընթացում, ինչպես նաև ապահովի Եվրամիության հետ՝ Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրի դրույթների արդյունավետ իրականացումը:

Աջակցելով կառավարության տնտեսության զարգացման գործիքակազմի ձևավորմանը, սույն ուսումնասիրությունը հետամուտ է նպաստել տնտեսության տարբեր ճյուղերի համար մշակվող ռազմավարությունների հասցեականությանը, բարելավել արդեն գործող ռազմավարությունները, և խթանել Հայաստանում կայուն ձեռնարկատիրությունը և կայուն զբաղվածությունը:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը

Հետազոտությունն իրականացվել է խորացված հարցազրույցներ և ֆոկուս խմբեր իրականացնելու ճանապարհով, ոլորտային փորձագետների, ՓՄՁ-ների, տնտեսագետների և նախկին ու ներկա պետական ներկայացուցիչների շրջանում: Խորացված հարցազրույցների ընդհանուր թիվը կազմում է 50, իսկ ֆոկուս խմբերը՝ 3:

Հետազոտության համար հիմք են ծառայել *ԵՄ-Հայաստան Համապարփակ և ընդլայնված գործընկերության համաձայնագրի* այն հիմնական հոդվածները, որոնք վերաբերվում են տնտեսությանը, ՓՄՁ-ներին, զբաղվածությանը և երկխոսությանը: Այդ հոդվածներն առանձնացված տեսքով ներկայացված են Հավելվածում:

Հետազոտության մեթոդաբանությունը՝ ֆոկուս խմբերը և խորացված հարցազրույցները, և այս զեկույցում գրված արդյունքները հետամուտ են որակական ցուցանիշներով ներկայացնելու առկա խնդիրները կայուն ձեռնարկատիրության և կայուն զբաղվածության բնագավառում: Կարգավորումները պիտի իրականացվեն Համաձայնագրի շրջանակում, սակայն դեռևս առկա են Էական շեղումներ հիմնական նպատակներից՝ ոչ հասցեական գործողությունների հետևանքով:

Ուստի մենք չենք քննարկում ոլորտի զարգացման վիճակագրություն, կամ ամփոփում այլ կազմակերպությունների կողմից կատարված հետազոտություններ: Այլ փորձել ենք առաջարկների ձևով ներկայացնել տվյալ ոլորտի ձեռներեցների և մասնագետների տեսակետները տնտեսության տվյալ ոլորտի խնդիրների մասին և թե ինչպես պետք է կառավարությունը իր գործիքակազմով աջակցի, որպեսզի առկա գործիքակազմը իրապես արդյունավետ լինի այդ ոլորտը զարգացնելու համար և մշակելու այնպիսի ռազմավարություններ, որոնք կխթանեն Համաձայնագրի դրույթների կատարումը:

Այս ուսումնասիրությունում ընտրվել են ՀՀ տնտեսության կարևոր հինգ ոլորտներ, ինչպես նաև **ծառայությունների մասով՝ հաշվապահություն, իրավաբանական ծառայություններ, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ**: Ֆոկուս խմբերում և խորացված հարցազրույցներում անդրադարձել ենք նաև լրացուցիչ ծառայություններին, և ներառել դրանք այս **զեկույցի արդյունքների ընդհանուր քննարկման մեջ**:

2. ՓՈՔՐ ԵՎ ՄԻՋԻՆ ԶԵՌՆԱՐԿՎԱՏԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԶՅ-ՈՒՄ

2.1. ՓՄՁ օրենսդրությունը և ՓՄՁ ընկալումը ԶՅ-ում

Փոքր և միջին ձեռնարկությունների հիմնական խնդիրը դրանց չափն է: Այն երկրներում, որտեղ կա ձեռնարկատիրության ազատություն, փոքր բիզնեսը կազմում է ընկերությունների մեծամասնությունը: Նրանք նաև սովորաբար ապահովում են աշխատատեղերի ամենամեծ բաժինը: Այդպես է իրավիճակը նաև ԶՅ-ում:

Մյուս կողմից, փոքր և միջին ձեռնարկությունները (ՓՄՁ) չափազանց խոցելի են տնտեսական իրավիճակում առկա որևէ խնդրի նկատմամբ, որը կարող է պայմանավորված լինել ցանկացած հանգամանքով՝ համապատասխան ազգային տնտեսության ներքին կամ արտաքին գործոնների:

ՓՄՁ-ների, հատկապես փոքր և միկրո ձեռնարկությունների խոցելիության կարևորությունն է պատճառը, որ Եվրամիությունը հռչակել և որդեգրել է «Նախ մտածիր փոքրերի մասին» սկզբունքը: Այդ սկզբունքի կիրառությունը ԶՅ-ում որոշակիորեն ապահովված է հարկային և գործարար միջավայրի օրենսդրությամբ և պետական քաղաքականությամբ, սակայն ՓՄՁ զարգացման ցուցանիշները, ներառյալ դրանց մասնակցությունը պետական բյուջե մուծվող հարկերի և ՀՆԱ տեսանկյունից, մնում են ցածր, ԶՅ-ում:

Փոքր և միջին ձեռնարկությունների (ՓՄՁ) խնդիրների ճնշող մեծամասնությունը պայմանավորված է «Նախ մտածիր փոքրերի մասին» սկզբունքի չկատարմամբ: Սա կարող է լինել ոչ ճիշտ մտածված օրենսդրության ներդրման և ՓՄՁ-ների իրողություններին չհամապատասխանող կանոնների, անարդար և վատ պրակտիկայի ենթադրության, ինչպես նաև վարչակազմի պարզապես չմտածված գործողությունների հետևանք:

Հսկայական բացասական փորձ կա՝ «Նախ մտածիր փոքրերի մասին» սկզբունքին չհետևելու պատճառով: Այստեղ առանցքային խնդիրը կարգավորումների ազդեցության գնահատումն է: Նույնիսկ այն երկրներում, որտեղ կանոնակարգման ազդեցության գնահատումը պարտադիր է, վարչակազմերը հակված են շրջանցելու այդ պարտավորությունը:

Շատ կարևոր է, որ սոցիալական գործընկերները և ոչ կառավարական այլ կազմակերպությունները (ՀԿ-ներ և բիզնես ասոցիացիաներ) լինեն անզիջում ՓՄՁ կարգավորման վրա ազդեցության բովանդակային, այլ ոչ թե «ֆորմալ» գնահատման պահանջի հարցում: Միևնույն ժամանակ, քննարկվող ազդեցության գնահատումները պետք է անպայմանորեն անդրադառնան փոքր և միջին ձեռնարկությունների վրա դիտարկվող իրավական ակտի ազդեցության խնդրին:

Իսկապես, բացասական ազդեցությունը ՓՄՁ-ների վրա միշտ չէ, որ կանխատեսելի է, բայց շատ ավելի հաճախ՝ այն լիովին կանխատեսելի է: Ավելին, շատ հաճախ շահագրգիռ կողմերի (խոշոր բիզնեսը և դրանց հետ կապակցված պաշտոնյաները) լոբբինգի միջոցով առաջ են քաշվում կանոնակարգերի այնպիսի նախագծեր, որոնք ուղղակիորեն ուղղված են փոքր և միջին ձեռնարկությունների դեմ և նպատակ ունեն շուկայից վերացնել նրանց կամ թույլ չտալ նրանց մուտքը շուկա: Նման գործողություններին պետք է հակադարձել կտրականապես և առանց որևէ փոխզիջման:

«Նախ մտածիր փոքրերի մասին» սկզբունքը հաջողությամբ կիրառելու համար նախագծերի ազդեցությունը կանոնակարգերի վրա գնահատելիս անհրաժեշտ է հիմնվել ոչ միայն վարչակազմի բարեխղճության, այլև սոցիալական գործընկերների փորձը մոբիլիզացնելու անհրաժեշտության վրա (հատկապես գործատուների միություններ և բիզնես շահեր ներկայացնող այլ կազմակերպություններ), հասարակական կազմակերպությունները և ակադեմիական համայնքը: Այստեղ առանցքային կետը փոխադարձ հարգանքն է, վստահությունը և բարեխղճությունը քաղաքական գործիչների, պետական իշխանությունների

և սոցիալական գործընկերների և հասարակական կազմակերպությունների միջև երկխոսության ճանապարհով:

Կարևոր ինդիկատոր է ՓՄՁ սահմանումը: Հայաստանի Հանրապետությունում դա պետք է համաժամանակացվի եվրոպական սահմանման հետ, որը ներառված է ՓՄՁ մասին ՀՀ օրենքում (ՀՀ Օրենքը Փոքր և Միջին Ձեռնարկատիրության Պետական Աջակցության Մասին):

Ձեռնարկատիրության շահերը ներկայացնող կազմակերպությունները անցած երկար տարիների ընթացքում, ջանք են ներդրել պետական մակարդակով և արտերկրում կազմակերպված քննարկումների ժամանակ, պարզաբանելու փոքր և միջին ձեռնարկությունների (ՓՄՁ) սահմանումը: Կարելի է խստորեն խորհուրդ տալ ՓՄՁ սահմանմանը մոտենալ ընդարձակ մեկնաբանությամբ, ներառյալ միջին ձեռնարկությունները:

ՓՄՁ-ների սահմանման և դասակարգման ժամանակ ՀՀ-ում ըստ ՓՄՁ պետական աջակցության մասին օրենքի օգտագործվում են տարբեր ցուցանիշներ, սակայն առավել հաճախ օգտագործվող և սովորաբար պարտադիրներն են.

- 1) զբաղված աշխատողների թիվը.
- 2) Նախորդ տարվա գործունեությունից ստացված հասույթը.
- 3) Նախորդ տարեվերջի դրությամբ ակտիվների հաշվեկշռային արժեքը .

Այնպիսի երկրներում, ինչպիսիք են հետխորհրդային երկրները, այդ թվում Հայաստանի Հանրապետությունը, սովորական փաստ է ունենալ մեծ թվով աշխատողներով ձեռնարկություններ՝ հաճախ ավելի քան 200-250 մարդ (որոնք ժառանգություն են ստացվել խորհրդային համակարգից), համեմատաբար մեծ հիմնական միջոցներով, որոնք ներառում են մեծ հողատարածք, հիմնական և օժանդակ արտադրական շինություններ և միջոցներ և մեծ թվով աշխատողներ, բայց ցածր տարեկան ֆինանսական շրջանառությամբ:

Նման ձեռնարկություններին հետ-սոցիալիստար երկրներում, այդ թվում՝ հետխորհրդային տարածքի երկրներում, պետք է վերաբերվել որպես միջին ձեռնարկությունների, այլ ոչ թե խոշորների (ինչպես դա տեղի է ունենում պրակտիկայում): Միայն է նրանց վերաբերվել որպես խոշոր ձեռնարկությունների և բացառել ՓՄՁ զարգացման և աջակցության որևէ գործիքակազմից և ծրագրերից:

ԵՄ երկրների և Հայաստանի միջև զգալի տարբերություն կա փոքր և միջին բիզնեսի խթանման և աջակցության ծրագրերի առումով, քանի որ ԵՄ երկրներում օգտագործվում է եվրոպական ֆինանսավորումը:

Այնուամենայնիվ, ՀՀ դեպքում մենք կարող ենք հանգիստ խղճով խորհուրդ տալ, որ փոքր և միջին բիզնեսին աջակցության ցանկացած համարժեք և ողջամիտ ձև գործնականում ներդրում է երկրում զբաղվածության համար, ինչպես նաև ժողովրդագրական ճգնաժամի դեմ պայքարի տեսանկյունից: Այն օգնում է պահել աշխատուժը երկրում:

Սկզբունքորեն, ուղղակի պետական օգնություն խորհուրդ չի տրվում, քանի որ դա աղավաղում է շուկան, ԵՄ երկրներում այդ տարբերակը արգելված է: Միևնույն ժամանակ, հաշվի առնելով մեր վերջին ժամանակների փորձը, պետությունը պարտավոր է փոխհատուցել այն ձեռնարկություններին, որոնց գործունեությունը վարչական կարգով դադարեցված է բնական աղետների, համաճարակի և այլնի պատճառով: Շատ կարևոր է, որ այդ փոխհատուցման մեխանիզմները հստակ կարգավորվեն օրենքով (կամ գոնե փոխհատուցման պարտավորությամբ), այլ ոչ թե «ադհոկ» որոշումները կայացվեն արտակարգ իրավիճակներում: Հայաստանի Հանրապետության Կառավարությունը այդպիսի աջակցություն ցուցաբերեց հատկապես COVID-19 համաճարակի ազդեցությունը ձեռնարկատիրության վրա մեղմացնելու նպատակով, ՀՀ Կառավարության կողմից հաստատված շուրջ 24 միջոցառումների միջոցով և պարետի որոշումներով:

Գործարար խմբերի՝ ձեռնարկությունների վարչական փակման դեպքում պետք է լինի հստակ պարտադիր կանոն, ինչպես դա եղել է COVID-19 համաճարակի ժամանակ: Փոխհատուցումը

կարևոր է բոլոր ձեռնարկությունների համար, սակայն չպետք է մոռանալ, որ նման իրավիճակներում ամենաշատը տուժում են փոքր և միկրո ձեռնարկությունները:

Պետք է տարբերակել փոքր և միջին ձեռնարկություններին խրախուսելու և աջակցելու և նորաստեղծ ձեռնարկությունների՝ այսպես կոչված «ստարտափների» քաղաքականությունները: Այստեղ կա մեկ կարևոր հատման կետ, այն է՝ նոր ձեռնարկությունների գրանցման հարցը: ՀՀ-ում էականորեն վերացվել են գրանցման սահմանափակումները, սակայն առկա են էական խոչընդոտներ ձեռնարկատիրական գործունեություն սկսելու փուլերում, պայմանավորված տարբեր թույլտվությունների ձևակերպման և անհրաժեշտ որոշումների կայացման ուշացումների հետևանքով:

Շատ ավելի կարևոր է այն փաստը, որ վերացվել են սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերության (ՍՊԸ) գրանցման համար անհրաժեշտ կապիտալի չափի սահմանափակումները:

Նախկինում սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերություն գրանցելու համար պահանջվում էր նվազագույնը 50000 ՀՀ դրամ կապիտալ: Այժմ դա արվում է պայմանական մեկ դրամ կապիտալով: Այս բարեփոխումից տարիներ են անցել, և դրանից որևէ բացասական հետևանք չկա: Վերջինս հեշտությամբ բացատրվում է. երբ գործում էր կապիտալի սահմանաչափը, ներդրված կապիտալը կարող էր հետ կանչվել համապատասխան սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերության (ՍՊԸ) գրանցումից անմիջապես հետո: Այսինքն՝ ներդրված կապիտալը պոտենցիալ պարտատերերի համար եկամտի երաշխիք չէր: Սահմանափակ պատասխանատվությամբ ընկերություն (ՍՊԸ) գրանցելու համար կապիտալի պահանջը մինչև մեկ դրամ նվազեցնելու միջոցառումն արդարացված և արդյունավետ է:

Ցավոք սրտի, մեզ համար դժվար է մեկնաբանել արատավոր, վատ պրակտիկայի հսկայական բազմազանությունը, որոնք գործում են ՀՀ-ում, ի վնաս փոքր և միջին բիզնեսի, և ձեռնարկատիրությանը ընդհանրապես: Դրանք կարելի է գտնել ցանկացած ուղղությամբ: Այսպիսով, օրինակ, անմեղ թվացող արատավոր պրակտիկա է թերազնահատել ձեռնարկությունների ֆինանսական ցուցանիշների չափը, որտեղ դրանք ենթակա են աուդիտի: Փաստորեն, խոսքը որոշ դեպքերում փոքր բիզնեսի համար զգալի աուդիտի ծախսերով ծանրաբեռնելու մասին է:

Մեր առաջարկությունն այն է, որ այնտեղ, որտեղ խոսք չի կարող լինել հարկերի հավաքագրման վրա լուրջ ազդեցություն ունեցող վերահսկողության մասին, անհրաժեշտ է աշխատել փոքր բիզնեսին ազատել մակաբույծ ընթացակարգերից, որոնք եկամուտ են բերում միայն դրանք իրականացնողներին:

Պետք է նաև նկատի ունենալ, որ երբեմն վարչակազմն իրեն թույլ է տալիս յուրովի մեկնաբանել որոշ դրույթներ և կիրառել դրանք իր հայեցողությամբ: Երբեմն խոսք է գնում նույնիսկ լրացուցիչ պահանջների, այսպես կոչված՝ «գյուտի» մասին, որոնք նախատեսված չեն համապատասխան իրավական ակտով: Այս պրակտիկան, ի դեպ, շատ տարածված է եվրոպական օրենսդրության, այսպես կոչված, «տրանսպոզիցիայով»: Եվրոպայում վարչակազմն այս միտումն անվանում է «ոսկի»:

Շատ վատ պրակտիկայի մեկ այլ օրինակ, որը զգալի վնաս է հասցրել, հիպերմարկետներ/սուպերմարկետներ կառուցելու թույլտվությունն է քաղաքների ներսում, այլ ոչ թե դրանց արվարձաններում կամ պատկերավոր ասած, «քաղաքի օղակաձև ճանապարհի մյուս կողմում»: Զաղաքի ներսում և նույնիսկ դրանց կենտրոնական հատվածներում հիպերմարկետների/սուպերմարկետների և խոշոր «գեյզերի» մուտքը հանգեցրեց փոքր բիզնեսի ծանր պարտությունների, փոքր խանութների զգալի մասի փակմանը: Միևնույն ժամանակ, դա անխոցելիության զգացում տվեց խոշոր մանրածախ ցանցերին, որոնք իրենց թույլ տվեցին չափազանց վատ մեթոդներ կիրառել իրենց արտադրողների և մատակարարների նկատմամբ, որոնց ապրանքները պետք է վաճառվեն իրենց ցանցերում:

Ցավոք սրտի, կարելի է հատորներ գրել, որտեղ նկարագրվում են վատ պրակտիկա, որոնք վնասում են փոքր և միջին ձեռնարկությունների շահերին: Ընդհանրապես, մեր խորհուրդը ՓՄՁ-

Ներին և նրանց շահերը պաշտպանող ոլորտային բիզնես ասոցիացիաներին լինել չափազանց համառ՝ վիճարկելով վարչարարական բեռ ստեղծող պրակտիկաների անհրաժեշտությունը, անկախ նրանից՝ վերջիններս կհանգեցնեն միջոցների կորստի կամ, օրինակ՝ ժամանակի (ժամանակը վերաբերվում է չվերականգնվող ռեսուրսներին): Սա նրանց իրավունքն է, և ոչ ոք չի կարող դա վիճարկել:

Եզրափակելով՝ դարձյալ ընդգծում ենք «Նախ մտածիր փոքրերի մասին» սկզբունքին հետևելու անհրաժեշտությունը:

2.2. Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության պետական աջակցության մասին

Սույն բովանդակությամբ ՀՀ օրենքը ընդունվել է 2000թ., այնուհետև փոփոխվել է 2010թ. հոկտեմբերին: Սահմանվել են ՓՄՁ սուբյեկտները:

Հայաստանի Հանրապետությունում ՓՄՁ սուբյեկտները դասակարգվում են՝

- գերփոքր՝ առևտրային կազմակերպություններ և անհատ ձեռնարկատերեր, որոնց աշխատողների միջին ցուցակային թվաքանակը կազմում է մինչև 10 մարդ, իսկ նախորդ տարվա գործունեությունից ստացված հասույթը կամ նախորդ տարեվերջի դրությամբ ակտիվների հաշվեկշռային արժեքը չի գերազանցում 100 մլն դրամը.
- փոքր՝ առևտրային կազմակերպություններ և անհատ ձեռնարկատերեր, որոնց աշխատողների միջին ցուցակային թվաքանակը կազմում է մինչև 50 մարդ, իսկ նախորդ տարվա գործունեությունից ստացված հասույթը կամ նախորդ տարեվերջի դրությամբ ակտիվների հաշվեկշռային արժեքը չի գերազանցում 500 մլն դրամը.
- միջին՝ առևտրային կազմակերպություններ և անհատ ձեռնարկատերեր, որոնց աշխատողների միջին ցուցակային թվաքանակը կազմում է մինչև 250 մարդ, իսկ նախորդ տարվա գործունեությունից ստացված հասույթը կամ նախորդ տարեվերջի դրությամբ ակտիվների հաշվեկշռային արժեքը չեն գերազանցում համապատասխանաբար 1500 մլն դրամը և 1000 մլն դրամը:

Նույն օրենքով սահմանվել են ՓՄՁ պետական աջակցության հիմնական ուղղությունները:

ՓՄՁ-ի պետական աջակցության հիմնական ուղղություններն են՝

- իրավական բարենպաստ դաշտի ձևավորումը,
- ֆինանսական և ներդրումային աջակցությունը, երաշխիքների տրամադրումը,
- աջակցող ենթակառուցվածքների ստեղծմանը ու զարգացմանը նպաստելը,
- տեղեկատվական և խորհրդատվական օգնությունը,
- արտաքին տնտեսական գործունեության խթանումը,
- նորարարական գործունեության և ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրման աջակցությունը,
- բարենպաստ հարկային քաղաքականության իրականացումը,
- կադրերի պատրաստումը և վերապատրաստումը,
- վիճակագրական հաշվետվությունների և հաշվապահական հաշվառման պարզեցված համակարգերի ստեղծումը,
- պետական գնումների իրականացման գործընթացում աջակցությունը:

2.3. ՀՀ-ում ՓՄՁ տնտեսական դերակատարությունը

Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը կարևոր դերակատարում ունի երկրի տնտեսական զարգացման գործում: Վիճակագրական տվյալների համաձայն՝ ՓՄՁ-ները կազմում են տնտեսության գործարար հատվածի բոլոր ձեռնարկությունների ավելի քան 99.8%-ը, որտեղ գերակշիռ մաս են կազմում միկրոձեռնարկությունները: ՓՄՁ-ներին է բաժին ընկնում գործարարության ոլորտում ընդհանուր զբաղվածության գերակշիռ մասը, և ՓՄՁ-ներն են ստեղծում բիզնես հատվածի ավելացված արժեքի մինչև 60%-ը: Ակնհայտ է, որ ՓՄՁ ոլորտի զարգացումը, փոքր և միջին ձեռնարկատերերի աջակցությունը և նրանց գործունեության խրախուսումը պետք է լինեն պետության մշտական ուշադրության կենտրոնում:

2020 թվականի օգոստոսին ընդունված Փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացման 2020-2024 թվականների ռազմավարությունը և դրանից բխող 2020-2022 թվականների գործողությունների ծրագիրը նախատեսում է ՓՄՁ զարգացմանն ուղղված մի շարք գործիքների ներդրում, օրինակ՝ երաշխավորությունների հիմնադրամի դրամազլխի ավելացում, բանկային համակարգի հետ ռիսկերը կիսելու եղանակով, ՓՄՁ վարկավորման գործիքի ներդրում, գործող ՓՄՁ-ների նորարարական նախագծերի ֆինանսական աջակցության գործիքի մշակում, «Սկսնակ ձեռնարկատեր» ծրագրի իրականացում և այլն: (Տես՝ www.arlis.am Ռազմավարություն Փոքր եվ միջին ձեռնարկատիրության զարգացման 2020-2024 թվականների):

Ձեռնարկատիրական գործունեության պետական կարգավորման խնդիրներից է դառնում այնպիսի միջավայրի ձևավորումը, որի շրջանակներում ձեռնարկատերերի և պետության շահերը առավելագույնս կհամադրվեն միմյանց հետ: Ուստի, այս ուղղության զարգացման առաջին փուլը ձեռնարկատիրական գործունեությունը կարգավորող ընթացիկ օրենսդրության կատարելագործումն է:

ՀՀ-ում ՓՄՁ-ի պետական աջակցության հիմնական ուղղություններից են՝ իրավական բարենպաստ դաշտի ձևավորումը, ֆինանսական և ներդրումային աջակցությունը, երաշխիքների տրամադրումը, աջակցող ենթակառուցվածքների ստեղծմանը ու զարգացմանը նպաստելը, տեղեկատվական և խորհրդատվական օգնությունը, արտաքին տնտեսական գործունեության խթանումը, նորարարական գործունեության և ժամանակակից տեխնոլոգիաների ներդրման աջակցությունը, բարենպաստ հարկային քաղաքականության իրականացումը, կադրերի պատրաստումը և վերապատրաստումը:

Պետական կարգավորման քաղաքականության ուսումնասիրությունը վեր հանեց հայաստանյան ձեռնարկատիրությունը բնորոշ մի շարք համընդհանուր հիմնախնդիրներ, որոնց շրջանակներում հարկ է ընդգծել հետևյալները՝ ՓՄՁ-ին առնչվող օրենսդրական դաշտի անկատարելությունը, մասնավորապես՝ բյուրոկրատական խոչընդոտները, ՓՄՁ-ների համար գործող իրավական դաշտի թերությունները, միտվածությունը առևտրագնումային գործունեության ուղղությամբ՝ բավարար չափով չկենտրոնանալով արտադրական գործունեության վրա, փոքր բիզնեսի զարգացման անբավարար մակարդակը և վարկային համակարգի ոչ արդյունավետ մեխանիզմները, շուկայի ձախողումները հաղթահարող քաղաքականության բացակայությունը:

Փոքր բիզնեսի զարգացումը լրջագույն սոցիալ-տնտեսական մարտահրավեր է, որին պետք է դարձվի մեծ ուշադրություն պետության կողմից: «ՓՄՁ պետական աջակցության մասին» ՀՀ օրենքի ընդունումը կարևոր քայլ էր այդ ուղղությամբ: ՀՀ-ում ձեռնարկատիրական գործունեության աջակցությունը և պետական կարգավորումը գտնվում են սաղմային փուլում և պահանջում են որակապես նոր մոտեցումներ: Հրատապ խնդիր է համարվում ձեռնարկատիրական գործունեության շարունակական զարգացման ապահովումը, (կայուն ձեռնարկատիրությունը) ինչը, իր հերթին, տրամաբանորեն հանգեցնում է տվյալ ոլորտում պետական քաղաքականության վերանայման, հատկապես երբ դա կարևոր է կայուն զբաղվածության համար:

ՓՄՁ բոլոր խնդիրների համար գոյություն չունի մեկ համընդհանուր լուծում. որոշ դեպքում հաջողության հասնելու գրավականը ՓՄՁ զարգացման ապակենտրոնացված քաղաքականությունների իրականացումն է, իսկ որոշ դեպքերում էլ կենտրոնացված մոտեցումների կիրառումը: Հայաստանի Հանրապետության այս ոլորտում արդյունավետ գործունեության իրականացման նախապայմաններից պետք է լինի տարբերակված մոտեցում ցուցաբերելը տարբեր ուղղվածություն ունեցող ՓՄՁ-ներին, օրինակ, զանազան էլ ձեռնարկատիրական միտվածությամբ ՓՄՁ-ներին և գոյատևման միտում ունեցող ՓՄՁ-ներին, բարձր տեխնոլոգիաների և նորարարությամբ կողմնորոշված ՓՄՁ-ներին և «թաքնված չեմպիոններին», արդյունաբերական ուղղվածությամբ ՓՄՁ-ներին և առևտրային կողմնորոշում ունեցող բիզնեսներին: Եզրակացությունը մեկն է. իրենց գործունեության բնույթի առանձնահատկություններով պայմանավորված յուրաքանչյուր ՓՄՁ սուբյեկտ պահանջում է այս ոլորտում իրականացվող պետական քաղաքականությունների միջոցով տարբեր գործիքակազմերի կիրառում, որպեսզի հաղթահարեն իրենց ներհատուկ խոչընդոտները: Հենց այդ գործիքակազմի արդյունավետության գնահատումը կատարվել է մեր կողմից:

ՀՀ-ում փոքր և միջին ձեռնարկատիրության զարգացումը ապահովելու համար նաև առաջարկում ենք մեր օրենսդրությունում կիրառվող վերը նշված ՓՄՁ-ի դասակարգմանը հաղորդել առավել գործնական նշանակություն. չնայած Օրենքում գոյություն ունի տվյալ դասակարգումը՝ ՀՀ Հարկային օրենսգրքով այն անտեսվում է՝ ձեռք բերելով դեկլարատիվ բնույթ: Մասնավորապես, Հարկային օրենսգրքը նույնիսկ հեռավոր տարանջատում չի մտցնում հարկման ենթակա իրավաբանական անձանց և անհատ ձեռներեցների դասակարգային պատկանելիության հարցում (այսինքն, տվյալ կազմակերպությունը կամ անհատ ձեռներեցը պատկանում է գերփոքր, փոքր թե միջին խմբին)՝ կիրառելով հարկային համընդհանուր ռեժիմ՝ սահմանելով թե՛ գերփոքր, թե՛ փոքր, թե՛ միջին բիզնեսի հարկման համար միևնույն պահանջները: Մյուս առաջարկությունը վերաբերում է ձեռնարկատիրական գործունեության պետական կարգավորմանը առնչվող որոշումների ընդունման ժամանակ մասնագիտական և ոլորտային ասոցիացիաների, անկախ փորձագիտական և հետազոտական խմբերի ներգրավմանը, որոնց շահերը կարող են ամբողջությամբ կամ մասնակիորեն պայմանավորված լինել ընդունվելիք որոշմամբ: Ներգրավման գործընթացները կարող են իրականանալ տարբեր հանձնաժողովներում և աշխատանքային խմբերում, աշխատանքային/հանրային քննարկումների, բանավեճերի, տվյալ խմբերի ներկայացուցիչների կողմից առաջարկությունների, դիմումների, բողոքների ներկայացման միջոցով: Այս համատեքստում բավականին կարևոր է այն հանգամանքը, որ հանրային քննարկումների, բանավեճերի ժամանակ չներկայացվի այնպիսի օրենսդրական նախագիծ, որը Ազգային ժողով ներկայացնելու ժամանակ կենթարկվի Էական բովանդակային փոփոխությունների, որը երբեմն առկա է լինում նշված քննարկումների բացակայության կամ ոչ լիարժեք քննարկումների հետևանքով:

Ամփոփելով կարելի է նշել՝ ՓՄՁ-ն շուկայական հարաբերությունների համակարգում գրավում է իր առանձնահատուկ տեղը, որի համար բնութագրական է շարժունությունը, ճկունությունը, հարմարվողականությունը և բարձր արդյունավետությունը: Փոքր ձեռնարկությունների հիմնումը տնտեսության ցանկացած հատվածում հնարավոր է և հիմնավորված, եթե առկա է տվյալ ոլորտում հասարակության պահանջմունքների բավարարման թերի մակարդակ: Այնուամենայնիվ, ՓՄՁ-ի պետական կարգավորման վերաբերյալ կարծիքները տարբերվում են՝ մասնավորապես, քննարկման առարկա է դառնում այն հարցը, թե ինչպիսի կարգավորումներն են նպաստում կամ խոչընդոտում ՓՄՁ-ի զարգացմանը և ինչ ժամանակային կտրվածքով է դրանք ձեռնառու կիրառել: Անշուշտ, պետական կարգավորումների հետևանքով որոշ ՓՄՁ-ներ բարգավաճում են, իսկ որոշներն էլ՝ ընդհակառակը, կրում են դժվարություններ, սակայն հաստատապես մի բան ևս պարզ է՝ պետական կարգավորումներին հետևելը միտված է ապահովելու առողջ, անվտանգ, հավասար և մրցունակ բիզնես միջավայր, որի ուղին էլ բռնել է Հայաստանի Հանրապետությունը:

3. ՓՄՁ-ՆԵՐԻ ԵՎ ՓՈՐՁԱԳԵՏՆԵՐԻ ՀԵՏ ԽՈՐԱՑՎԱԾ ՀԱՐՑԱԶՐՈՒՅՑՆԵՐԻ ԵՎ ՖՈԿՈՒՍ ԽՄԲԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ ՍՏԱՑՎԱԾ ԱՐԴՅՈՒՆՔՆԵՐԸ` ԸՍՏ ՈԼՈՐՏՆԵՐԻ

3.1. Մետալուրգիա, հանքագործություն և քիմիական արդյունաբերություն

3.1.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները

- Հայաստանը հումքով հարուստ է հանքագործության (օր.՝ բազալտի քարի) և մետալուրգիայի (պղնձի, մոլիբդենի, երկաթի, ցինկի, կապարի, ոսկու, արծաթի, ալյումինի և այլ հազվագյուտ մետաղների) արդյունաբերության համար: Հայաստանն ունի նաև հանքանյութեր, ինչպես նաև սև և գունավոր մետաղների հսկայական ջարդոններ, որոնք նույնպես օգտագործվում են որպես հումք:
- Մետալուրգիայի զարգացումը փոխկապակցված է հանքարդյունաբերությանն, որը պետք է ապահովի **Էժան և որակյալ խտանյութ մետալուրգիային**: Քիմիական արդյունաբերության զարգացումը որոշակի խթան կարող է հանդիսանալ ոլորտների փոխկապակցված զարգացման համար:
- Իր հերթին հանքագործությունը հիմնականում կախված չէ մյուս ոլորտներից: Բայց քիմիական արդյունաբերության զարգացումը և **Էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության ու հատկապես Էլեկտրական մալուխների արտադրությունը Հայաստանում** կխթանեն և՛ հանքարդյունաբերության, և՛ մետալուրգիայի զարգացումը:
- **Մետալուրգիայի ոլորտը** ամբողջությամբ սեփականաշնորհված է, հիմնականում՝ արտասահմանյան սեփականատերերի կողմից:
- **Քարի հանքագործության ոլորտում** հիմնական արտադրանքներից մեկը հանդիսանում է **բազալտե մանրաթելը, որն իր հերթին հանդիսանում է կոմպոզիտային նյութերի հումք**, իրացվում է տեղական և արտերկրի շուկաներում:
- Բազալտե մանրաթելը, որպես կոմպոզիտային նյութերի հումք, ներկրվող նմանատիպ ապրանքատեսակների համեմատ հանդիսանում է առավել մրցունակ և բարձրորակ:
- Պատրաստի արտադրանքի և կիսապատրաստուկների մի զգալի մասը նաև արտահանվում է:
- Քարի հանքագործության ոլորտում ընդհանուր առմամբ սարքավորումները առկա են: Բազալտի մանրաթելի հիմն վրա այլ ապրանքատեսակների արտադրությունը զգալիորեն կախված է արտասահմանից ներմուծվող սարքավորումներից, անհրաժեշտ սարքավորումների մոտ 90%-ը ձեռք բերվում է վրոպայից՝ Գերմանիայից, Չեխիայից, Նորվեգիայից, և միայն 10%-ը՝ ձեռքբերվում Հայաստանում:
- Մետալուրգիական արդյունաբերության համար **ներքին շուկան բավականին փոքր է**: Եվ հենց դա պատճառներից մեկն է, որ այս ոլորտի գործարարները նախընտրում են արտահանել խտանյութերը (բացառությամբ երկաթի և ալյումինի խտանյութերի), կիսաֆաբրիկատները կամ մաքուր մետաղները, որոնց պահանջարկը մեծ է արտերկրում:

- Սակայն, երբ խտանյութը արտահանվում է, ապա այս արդյունաբերության ոլորտի ավելացած արժեքը ստեղծվում է արտերկրում:
- Հայաստանում մետալուրգիայի ոլորտը զարգացնելու համար հումքից արտադրանքը պետք է ստեղծվի Հայաստանում, այսինքն՝ ավելացած արժեքը պետք է ստեղծել Հայաստանում:

- Այս ճյուղի զարգացմանը խոչընդոտներն են **արդյունաբերության փոքր ծավալները, էներգետիկ ռեսուրսների և ջրային պաշարների սղությունը և արժեքը, ինչպես նաև արտադրանքի բարձր ինքնարժեքը, արտահանման բարձր ծախսերը ճանապարհների շրջափակման հետևանքով, և նաև փոքր մետալուրգիայի (փոշեմետալուրգիայի) բացակայությունը:**

Մասնավորապես, մետալուրգիայի և հանքարդյունաբերության շատ ոլորտներ պահանջում են էլեկտրաէներգիայի մեծ ռեսուրսներ մշակման պրոցեսում: Ուստի, առանց էժան էլեկտրաէներգիայի հնարավոր չէ արտադրանքի ինքնարժեքը պահել ցածր գնով, իսկ բարձր ինքնարժեքը նվազեցնում է մրցակցությունը, հատկապես արտահանման դեպքում, երբ ավելանում են նաև տրանսպորտային տեղափոխման ծախսերը:

- Չարգացման մյուս կարևոր խոչընդոտը մասնագետների պակասն է, հատկապես նյութագետների պակասը:

Քանի որ մետալուրգիայի ոլորտը հիմնականում սեփականաշնորհված է արտասահմանյան գործարարներին, ապա այդ գործարարները հաճախ շահագրգռված չեն կատարել ներդրումներ Հայաստանում այս ոլորտում մասնագետների կրթության մեջ, որը իր հերթին կխթաներ ոլորտի զարգացումը:

- ՀՀ բարձրագույն և տեխնիկական հաստատություններում համապատասխան **մասնագետների՝ նյութաբանների, քիմիկոսների, ինժեներ-մեխանիկների** պատրաստման և որակի բարձրացման հնարավորությունները բացակայում են կամ շատ դանդաղ են:

- Օր.՝ չնայած Հայաստանի ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանը (**ՀԱՊՀ**) պատրաստում է **մետալուրգիա մասնագիտությամբ մասնագետներ**, սակայն դրանց թիվը շատ փոքր է և չի բավարարում ներկա պահանջներին:

- Նյութագիտությունը ֆոկուս խմբերում և խորացված հարցազրույցներում հաճախ նշվող կարևոր հանգամանքներից էր մետալուրգիայի ոլորտը զարգացնելու համար: Սակայն **նյութագիտության ոլորտում ՀԱՊՀ-ն մասնագետներ չի թողարկում քանի որ պետությունը տեղեր չի հատկացնում:**

- Ոլորտում հիմնական անհրաժեշտ են մասնագետներն են՝ ավտոմատ կառավարման համակարգի մասնագետ, նյութագետ, վառարանների մասնագետ, քարագործ, մեխանիկ, էներգետիկ, էլեկտրիկ, էկոլոգ, տեքստիլի մասնագետ, քիմիկ, տեխնոլոգ, շինարար, ծրագրավորող, տնտեսագետ, մարկետոլոգ, մարդկային ռեսուրսների մասնագետ, իրավաբան և այլն:

3.1.2. Չարգացման հնարավորությունները և պոտենցիալի բնույթը

- Ինչպես նշում են այս ոլորտի գործարարները, **հանքարդյունաբերությունը զարգացնելու համար** անհրաժեշտ է զարգացնել և ապահովել երկրորդ և երրորդ մակարդակների գործարկումը, այն է՝ **ձուլարանների և մետաղների գտման ճանապարհով նոր նյութերի և մաքուր մետաղների ստացումը:** Դրա արդյունքում կարելի է ստանալ լայն սանդղակով մաքուր մետաղներ և նյութեր: Վերջինս **կնպաստի** նաև Հայաստանում **քիմիայի զարգացմանը, մալուխների արտադրությանը, փայլարի արտադրությանը և վերջին հաշվով նյութաբանության զարգացմանը**, որն աշխարհում շատ պահանջարկված է և համարվում է արդյունաբերական տարբեր ճյուղերի զարգացման կարևոր նախապայման:

- Բազալտի քարի արտադրությունը իր բնորոշ յուրահատկություններով և բարդություններով հանդերձ կարող է հետագայում՝ ստեղծել մեծ նորարարության դաշտ (նոր արտադրություններ)

start-up-ների համար, հատկապես կոմպոզիտային նյութերի արտադրության մեջ բազալտի թելի արտադրության բազայի հիման վրա:

- **Հայաստանում արտադրվող բազալտե ամրանների իրացման շուկան** փոքր է, բայց ունի ընդլայնման պոտենցիալ: Այն հիմնականում պայմանավորված է քաղաքաշինական նորմերի փոփոխությամբ:

Բազալտե ամրանները իրենց յուրահատուկ հատկությունների և մետաղի համեմատ էժան գնի շնորհիվ կարող են օգտագործվել Հայաստանում կառուցվող հիդրո կառույցներում, թունելներում, ՅԷԿ-երում, ճանապարհաշինության ոլորտում, էներգահանայող քաղաքացիական շինարարության, ջերմոցների կառուցման և այլ ենթակառուցվածքների ծրագրերում:

Մոտավորապես 1350 տոննա բազալտեպլաստ ամրանը (այս քանակը արդեն արտադրում է Հայաստանի ընկերություններից մեկը, Արմբազալտ ՓԲԸ) կարող է փոխարինել մոտավորապես 12000 տոննա մետաղական ամրանին՝ միաժամանակ իջեցնելով տեղափոխման և մոնտաժային ծախսերը: Դեռ ավելին՝ կոռոզիայի բացակայությամբ պայմանավորված կիջնեն նաև բետոնային կոնստրուկցիաների հետագա շահագործման և նորոգման ծախսերը:

Բացի դրանից բազալտե անընդհատ մանրաթելի գործված կտորից կարելի է ստանալ տարբեր տեսակի կոմպոզիտային նյութեր, որոնք կիրառում կգտնեն անօդաչու սարքերի, ռազմական տարատեսակ նյութերի, մեքենաշինության ատոմային էներգետիկայի և այլ ոլորտներում: Պետական արտոնությունների կամ պետական աջակցության այլ գործիքների միջոցով կարելի է նաև խթանել արդյունաբերական ենթաճյուղերում հավաքման արտադրությունները հիմնված 12 արտասահմանյան և տեղական բաղադրիչների համատեղ օգտագործման միջոցով:

- **Արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում անհրաժեշտ է խթանել հանքարդյունաբերության և մետալուրգիայի տեխնոլոգիաների և նյութերի կիրառությունը, մասնավորապես կոմպոզիտային նյութերի օգտագործումը:**

Օրինակ՝ օգտագործել այս ոլորտի պոտենցիալը ավտոմեքենաների թափքի, քամու կայանների թիակների, ջերմամեկուսիչ նյութերի արտադրությունների համար:

Նույն նյութերը կարող են լինել ջերմամեկուսիչներ և ձայնամեկուսիչներ ավտոմեքենաների ներքին կտորային ծածկույթը փոխարինելով ավելի հրակայուն կտորներով, որոնք ստացված են կոմպոզիտային նյութերից, մասնավորապես բազալտե քարի թելից:

Գյուղատնտեսության ոլորտում՝ ջերմոցների կառուցման համար և ճանապարհաշինության բնագավառում մետաղական ամրանները կարելի է փոխարինել կոմպոզիտային նյութերից ստացված ամրաններով, օրինակ՝ բազալտե քարից ստացվող:

Մետալուրգիայի արտադրանքը զարգացնելու համար ներդրումները պետք է ուղղել այնպիսի նոր տեխնոլոգիաներ ձեռքբերելուն և մշակելուն, որոնք կմեծացնեն մետաղի կորզման աստիճանը, կփոքրացնեն ինքնարժեքը և կբարձրացնեն որակը:

Ուստի մետալուրգիայի զարգացման համար կարևոր է, որ Հայաստանում մշակվեն խտանյութերը և արտահանվեն մաքուր մետաղները (ներկայումս արտահանվում է խտանյութը, այդ թվում ոսկի և արծաթի համար): Այն դեպքերում, երբ մաքուր մետաղները հնարավոր չէ մշակել/ստանալ Հայաստանում, ապա, գործարարները պետք է են, որ գոնե կառավարությունը պետք է խթանի, որ փորձեն խտանյութից ստանալ մեծ պահանջարկ ունեցող համաձուլվածքներ և արտադրատեսակներ և արտահանել այդ համաձուլվածքները, այլ ոչ թե միայն հումք-խտանյութը:

Այս դեպքում խտանյութի ավելացված արժեքը կձեռքբերվի/ կմնա Հայաստանում, և արդյունքում և արտադրված մաքուր մետաղը ավելի բարձր գնով կյուրացվի արտասահմանում և կխթանվի նաև մետաղագործության ոլորտը Հայաստանում:

Ուստի, նշում են գործարարները, կարևոր է.

- Հայաստանում վերականգնել կաթոդային պղնձի արտադրությունը, որտեղ առկա խտանյութերի քանակի պայմաններում հնարավոր է տարեկան արտադրել մոտ 92,000-95,000 տոննա կաթոդային պղինձ:
- Եթե կառուցվի պղնձածուլարան, ապա ՀՀ Կառավարությունը կարող է կարգավորել, որպեսզի պղնձի խտանյութ արտադրող կազմակերպությունները համաձայնվեն չարտահանել պղինձը, այլ վաճառեն այն պղնձածուլարանին:
- Պետք է խթանել պղնձի արտադրության հիդրոմետալուրգիական եղանակը՝ օքսիդացված հանքանյութերից պղնձի կորզման նպատակով:
- խթանել ոսկու և արծաթի արտադրության և մշակման ամբողջ գործընթացը (Հայաստանում այժմ արտադրվում և արտահանվում է այս մետաղների միայն խտանյութը):
- Խթանել երկաթի հանքավայրերի շահագործումը, որը հնարավորություն կտա տեղում արտադրել պողպատ և բավարարել ՀՀ պահանջներ: Չարենցավանի մետալուրգիական գործարանները կարող են ամբողջությամբ իրականացնել արտադրությունը:

3.1.3. Կառավարության ի՞նչ գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել

Ֆոկուս խմբերի և խորացված հարցազրույցների համաձայն, կառավարությունը աջակցում է հանքարդյունաբերության և մետալուրգիայի ոլորտի զարգացմանը և ներդրումներին, սակայն աջակցության ընթացքը շատ դանդաղ է և չի համապատասխանում ոլորտի զարգացման վրա ազդող այլ հանգամանքների ընթացին:

Կառավարության հաջողված աջակցության օրինակներն են ներմուծման ծավալների խրախուսման համար մաքսատուրքի հանելը, ԱԱՀ-ի վերադարձը, ինչպես նաև վարկի ընդհանուր 12%-ից 7%-ի պետության կողմից սուբսիդավորումը: Սակայն ձեռներեցները կառավարությունից շատ ավելին են ակնկալում: Մասնավորապես.

- Որպեսզի, այս ոլորտի ձեռնարկությունները ունենան ֆինանսական կայունություն, գործարարները նշում էին, որ կառավարությունը պետք է տվյալ ոլորտում գործող և ներդրվող նորմատիվային փաստաթղթերի շրջանակում հնարավորություն ստեղծի ձեռնարկություններին արդյունավետ համագործակցելու պետական նշանակության շինարարական աշխատանքների մեջ:

Մասնավորապես, պետության կողմից օրենսդրական և նորմատիվային բազայի ապահովումը հնարավորության կրնձեռնի Հայաստանյան շուկայում իրացնել բազալտե արտադրանքի արտահանման 30%-ի չափով արտադրանք, և արդյունքում ոլորտի ընկերությունները կունենան կայուն շրջանառու միջոցներ:

- Քարի հանքարդյունաբերության ձեռնարկությունները ակնկալում են կառավարությունից հնարավորություններ **գովազդելու և ներկայացնելու** բազալտե մանրաթելից ստացվող արտադրատեսակները որպես կոմպոզիտային կյուբեր, **տեղական և միջազգային ցուցահանդեսներում՝ պետական հովանու ներքո, կամ առևտրի պալատների միջոցով** ներկայացնել **արտադրանքը և արտադրանքի հումքը արտերկրում:**

- Որոշ սարքավորումներ թանկ են: **Ապրանքատեսականին կընդլայնվի, եթե սարքավորումների ձեռքբերման հարցում լինի աջակցություն, օր.՝ ազատել ընկերություններին** սարքերի և սարքավորումների ներմուծման մաքսավճարներից և մաքսատուրքերից:
- **ՀՀ-ում բազալտե անընդհատ մանրաթելի արտադրությունը և շինարարության ոլորտում բազալտեպլաստե ամրանների կիրառումը նոր է:** Ուստի, այս ոլորտը խթանելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել **ուսումնական բազա** ինչպես թելի արտադրության, այնպես էլ դրա հիման վրա տարբեր **կոմպոզիտային նյութերի արտադրության և փորձարկումների մասնագետների պատրաստման համար:**
- **Հայաստանում մետալուրգիական արդյունաբերությունը, հանքագործությունը և նյութագիտության ոլորտն ունեն որակյալ մասնագետների խիստ կարիք:**
- Որակյալ մասնագետներ պատրաստելու համար անհրաժեշտ են ներդրումներ նաև ոլորտի սեփականատերերի կողմից: **Օր.՝ գործարարները կարող են փոխհատուցել ուսման վարձը այս ոլորտի մասնագետների համար, կամ արդիականացնել տվյալ ԲՈՒՀ-ի լաբորատոր բազան, կամ առնչվող ԲՈՒՀ-ում համապատասխան լաբորատորիա ստեղծել և այլն:**
- Գործարանները նաև ակնկալում են, որ կառավարությունը կստեղծի կամ կշարունակի արտոնյալ պայմաններով վարկերի ձեռքբերման և դրանց սուբսիդավորման հնարավորությունները:

- **Ակտուալ է արդյունաբերության զարգացման հատուկ հիմնադրամի ստեղծումը:**
Այս հիմնադրամը կարող է արդյունաբերության տարբեր ճյուղերում խթանել տեխնոլոգիաների և նյութերի կիրառությունը:

3.2. Դեղագործություն

3.2.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները

1990-ականներից ի վեր Հայաստանում դեղերի արտադրությունը չի զարգանում: Արտադրվում են ջեներիկ/վերարտադրված դեղեր: Սակայն դեղագործությունը ՀՀ-ում **դինամիկ աճող ոլորտներից** է, նաև բարձր տեխնոլոգիաների արդյունաբերություն է, և զարգանալու համար մեծ ներդրումներ պահանջող ոլորտ է:

- ՀՀ-ում կարելի է արտադրել մի շարք հայտնի դեղեր: Սակայն այդ դեղերը արտոնագրված են 10-15 տարի ժամկետով, և ուստի դա խանգարում է արտադրությանը հետագա հեռանկարի տեսանկյունից:
- Ձեռներեցների պնդմամբ, դեղագործության ոլորտի արտադրանքը ներկայումս կազմում է մոտավորապես 25 մլն. դոլար, որի մոտավորապես 60%-ը արտահանվում է, իսկ 40%-ը իրացվում է ներքին շուկայում:
- Ոլորտի ընկերությունների կարծիքով, ներքին շուկայի պահանջարկի ծավալը կարելի է գնահատել մոտավորապես ԱՄՆ 150 մլն. դոլար: Եթե նաև ներառվի չգրանցված դեղերի սպառումը, ապա տեղական պահանջարկը կկազմի մոտավորապես ԱՄՆ 400 մլն. դոլար:
- Ներկայումս Հայաստանում դեղերը արտադրվում են հիմնականում արտասահմանյան բրենդերին տեղական արտադրության լիցենզիա տրամադրելու միջոցով, որը չի նպաստում հայկական բրենդի ստեղծմանը կամ զարգացմանը:

Դեղագործության ոլորտի զարգացման հարցում պետք է տարանջատել կրթական/մասնագիտական և արտադրական խնդիրները:

- Դեղագործության ոլորտում հուժկու հիմնականում ներկրվում է, որի ընթացքում առաջանում են բազմաթիվ խնդիրներ: Երկար ժամանակ այն գտնվում է մաքսակետում: Քանի որ ներկրված հուժկու դեղերի մեջ օգտագործվող քիմիական բաղադրիչ է, ապա այն ուղարկվում է փորձագիտական կենտրոն որոշելու դեղ է, թե քիմիական տարր: Այդ գործընթացը տևում է բավականին երկար՝ պատճառելով և՛ ժամանակի, և՛ ֆինանսական կորուստ: Ներկայիս բյուրոկրատիան ընդհանրապես շատ է խանգարում բոլոր ոլորտներին և առաջացնում անհարկի խոչընդոտներ:
- Ներմուծելիս և արտահանելիս ավելորդ վարչարարությունը մեծ խոչընդոտ է: Օր.՝ դեղագործության ոլորտում վիրուսոլոգիայի համար ՀՀ-ում փորձաքննություն չի կատարվում: Այն իրականացվում է միայն ՌԴ-ում: Արտահանման դեպքում ձեռնարկատերը ստիպված է Ռուսաստան ուղարկել իր նմուշը փորձաքննություն անցնելու համար և այս փորձաքննությունը ավելի շատ ֆորմալ բնույթ է կրում:

2012թ.-ից ՀՀ Առողջապահության նախարարությունը ստեղծել է փորձագիտական լաբորատորիա, սակայն այն դեռևս պատշաճ չի գործում և վիրուսոլոգիական փորձաքննություն չի իրականացնում: Միջազգային սերտիֆիկացումը դեղագործության ոլորտում պահանջում է մեծ ֆինանսական ռեսուրսներ, որը ձեռնարկությունները չունեն: Այս մեխանիզմների խրթնությունը հանգեցնում է արտահանման դեմոտիվացիայի:

Առաջարկն է օգտվել Ռուսաստանի հաջողված փորձից, երբ 2012թ.-ին ՌԴ նախագահը ստորագրեց օրենք, համաձայն որի արտահանվող դեղերի դեպքում ծախսերի 50 տոկոսը վճարում էր պետությունը՝ ներառյալ բոլոր ծախսերը, բացի աշխատավարձից: Այս աջակցությունը խթանել է Ռուսաստանում դեղերի արտահանումը:

- Դեղագործական ոլորտում **անհրաժեշտ է մասնագետների հմտությունների շարունակական վերապատրաստում**, որը ներկայումս դեղագործական ընկերությունները իրականացնում են սեփական ռեսուրսներով՝ հիմնականում արտերկրում: Սա բավականին ծախսատար է:
- **Մասնագետների պատրաստման** առումով մի քանի ԲՈՒՀ-եր պատրաստում են՝ դեղագետներ: Օր.՝ Հայաստանի Հերացու անվան բժշկական համալսարանը, Երևանի պետական համալսարանը, Հայբուսակը, Հայկական բժշկական ինստիտուտը ունեն դեղագիտության ֆակուլտետներ:

Սակայն վերը նշված ԲՈՒՀ-երում **չեն պատրաստվում դեղերի արտադրության համար անհրաժեշտ տեխնոլոգներ/կադրեր**, քանի-որ շրջանավարտները, հիմնականում, ապահովում են **դեղատնային սպասարկման ցանցը**: Սա ստեղծում է որոշակի դժվարություններ դեղարտադրության համար:

- Բացի դրանից, դեղագործության ոլորտի զարգացման խոչընդոտներից է պետական համապատասխան մարմիններում կադրերի երիտասարդացումը, **ոլորտի գրեթե բոլոր գերատեսչություններում աշխատում են ոչ կոմպետենտ և ոլորտից գաղափար չունեցող աշխատակիցներ**, պրոֆեսիոնալիզմի բացակայություն է ֆինանսատնտեսական, առողջապահական բնագավառներում: Ընդհանուր առմամբ, **կադրային մեծ դեֆիցիտ է ոլորտում, միջին մասնագիտական հաստատություններում կրթություն ստացած մասնագետների մոտ բացակայում են անգամ նվազագույն գիտելիքները**:

3.2.2. Դեղագործության զարգացման պոտենցիալը և կառավարության կողմից հնարավոր աջակցման մոտեցումները

Ոլորտի ընկերությունները նշում են, որ կարճաժամկետ արտադրության համար ներդրումը անհիմաստ է և չի արդարացնի: Եվ միայն երկարատև պետական աջակցության շնորհիվ (արտոնյալ հարկեր, վարկեր, սուբսիդիաներ և այլն), կարելի է զբաղվել դեղորայքի հումքի երկարաժամկետ արտադրությամբ:

- Ոլորտի ընկերությունները և փորձագետները գտնում են, որ **Յայաստանում նոր դեղատեսակների ստեղծումը իմաստ չունի և նաև մոտիկ ապագայում անհասանելի բան է**, քանի-որ, ամբողջ ցիկլով նոր դեղ ստեղծելու համար անհրաժեշտ է մինիմում 4-1,5 մլրդ. դոլար:

- Դեղագործության ոլորտի փորձագետները խորհուրդ են տալիս հետևել Ռուսաստանի օրինակին, և դեղագործության զարգացման նպատակով Յայաստանում փորձել ներդնել արտասահմանյան դեղագործական մի շարք հայտնի ընկերությունների մասնաճյուղեր:

- **ՀՀ-ում դեղերի որոշ հումքի արտադրություն հիմնելը** հնարավոր է, և առկա է 4247 ընկերության օրինակը, արդեն որոշ դեղերի հումք արտադրվում է: Բայց տեղական արտադրությունը շատ բարդ, դժվարին և ծախսատար գործ է (կադրեր, նոր ու թանկ տեխնոլոգիաներ):

- Դեղագործության ոլորտի ընկերությունների, փորձագետների, և ոլորտում արված ուսումնասիրությունների (IFC 2021) համաձայն, **դեղագործության ոլորտի գերակայությունը պետք է լինի, ոչ թե դեղեր ներմուծելը, այլ (1) ժողովրդի կարիքները հոգալու համար սեփական դեղարտադրություն ունենալը, և (2) դեղագործության ոլորտում մարդկային կապիտալի զարգացումը, որը մոլտիպլիկատիվ արդյունք կունենա նաև բնակչության վրա՝ նպաստելով բնակչության մակարդակով մարդկային կապիտալի՝ առողջության և կրթության, զարգացմանը:**

- **Դեղերի սեփական արտադրությունը կարելի է խթանել ռեբրենդինգի միջոցով կամ Ֆրանչայզինգի միջոցով, եթե դեղերի արտադրության սեփական բրենդ չկա:**

- ՀՀ-ում դեղագործության արդյունավետ զարգացման դեպքում հնարավոր է մրցակցային գներով մտնել Եվրասիական շուկա, իսկ ԵՎՐԱՁԵՍ- համակարգում ընդգրկվելու պարագայում՝ ավելի հեշտությամբ մտնել Եվրոպական երկրներ:

- Որպեսզի Յայաստանը զարգացնի ռազմավարական նշանակության և բնակչությանը համար առավել անհրաժեշտ դեղերի արտադրություն, **Յայաստանը պետք է ունենա դեղերի սեփական բրենդը:**

- **Դեղարտադրության սեփական բրենդի զարգացման համար Յայաստանը շատ հարուստ է դեղաբույսերով՝** երկու հազարից ավելի դեղաբույսեր:

Բայց դեղաբույսերը Յայաստանի և արտերկրի շուկայում **ներկայացնում են հիմնականում որպես թեյեր, ոչ որպես դեղամիջոցներ:** Սա սահմանափակում է դեղամիջոցների հայկական արտադրության պոտենցիալը:

Հաշվի առնելով ՀՀ դեղաբույսերի հարուստ աշխարհը ու դրա ինքնատիպությունը, ու նաև որ մեր դեղաբույսերը Եկրլոգիապես մաքուր են, **Յայաստանը, ձեռներեցների կարծիքով, կարող է բրենդավորել իր բնության դեղաբույսերը որպես դեղամիջոցներ:** Հենց դեղաբույսերի առումով ՀՀ ունի իր ուրույն պոտենցիալը հայկական **“Made-in-Armenia” բրենդի զարգացման և արտահանման համար:**

Արտադրության այս ճյուղի զարգացումը և մեխանիզացումը կներառի նաև մեծ քանակությամբ աշխատուժ և նաև զարգացնել կրթությունը՝ թե՛ ինչպես տարբեր բույսեր կարելի է համադրել, որ առկա դեղերի հետ են հակացուցված, տվյալ դեղաբույսերը և այլն:

Դեղագործության զարգացման համար անհրաժեշտ է ստեղծել արտոնությունների փաթեթ և այն հասանելի դարձնել շուկայի բոլոր մասնակիցների համար:

3.3. Ոսկեգործություն և ադամանդագործություն

3.3.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները

Ըստ այս ոլորտում գործող ընկերությունների գնահատականի, Հայաստանում ներկայումս արտադրվում է մինչև 400 մլն. ԱՄՆ դոլարի ոսկերչական արտադրանք (այդ թվում նաև ոսկու հանքաքար): Հայաստանում գործում է մոտավորապես հազար ոսկերչական ձեռնարկություն (անհատ ձեռներեց, ՍՊԸ կամ ԲԲԸ) և 5–10 ադամանդագործական ձեռնարկություն: Ոլորտում աշխատում է մոտավորապես 10,000 մարդ:

Ոսկե/ադամանդագործության արտադրական շղթայում, ամենաբարդը քարը տեղադրելն է: Իսկ, ընդհանուր առմամբ, ոսկերչության բնագավառում, ամենադժվարը՝ արտահանումն է:

Ձեռներեցների գնահատմամբ, նախկինում ՀՀ-ում 5-6 գործարան մշակում և արտահանում էին մոտ 360 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք մշակված **ադամանդե** քարեր՝ որի մեջ 300 մլն. կազմում էր հումքը, 60 մլն.՝ կատարված աշխատանքի արդյունքում ստացված հավելյալ արժեքը: Ներկայումս ՀՀ-ն կորցրել է իր շուկաները արտասահմանում քանի որ արտասահմանյան պատվերները տեղափոխվել են այն երկրներ, որտեղ աշխատուժը և ինքնարժեքը ավելի էժան են: Հնդկաստանը արտադրում է աշխարհի ադամանդե արտադրանքի 90%-ը, և այդ ոլորտում ունի շուրջ 2 մլն. նիստավորող և քար մշակող:

Այսօր Հայաստանը արտադրում է հիմնականում ոսկաքար՝ ոչ մաքուր ոսկի:

Ոլորտի զարգացման կարևոր խնդիրներից մեկը արտահանման խթանումն է: Արտադրանքի մեծ մասը արտահանվում է: Լոգիստիկայի հետ կապված խնդիրները լուրջ խոչընդոտ են արտահանման համար: Այժմ, ԵԱՏՄ-ի հետ համատեղ, փորձեր են արվում ստեղծել Ոսկերչության Եվրասիական արտահանման բյուրո, որը անմիջականորեն պետք է զբաղվի արտահանման հարցերով:

Արտահանման հիմնական երկրներն են՝ ԱՄՆ, Ռուսաստանը, Գերմանիան, Բելառուսը, Մոլդովան:

Խոչընդոտ են հանդիսանում նաև մաքսատուրքերը և հարկերը, որոնք բարձր են. Խոչոր երկրներից շատերը, մեծ մաքսատուրք են սահմանում ներմուծվող ապրանքի վրա, դրանով իսկ, գինը զգալի թանկանում է և դժվարացնում արտասահմանում վաճառքը:

Կարևոր է այն, որ չնայած Հայաստանը տարեկան արտահանում է մոտավորապես 3-5 տ. ոսկու համաձուլվածք, ոսկու հումքը այնուամենայնիվ, ձեռք է բերվում արտասահմանից:

Դեռ ավելին՝ ոսկին, ոսկերիչները ձեռք են բերում բանկերի միջոցով, շուկայականից թանկ գնով. Դա բացատրում են նրանով, որ շուկայից հնարավոր չէ ցածր գնով և փոքր քանակներով (2 - 3 կգ.) ոսկի գնել: Սա ստեղծում է արտադրանքի ինքնարժեքի բարձր գին, որը վնասում է մրցակցությանը:

Ներկայումս **ադամանդե** ներմուծված արտադրանքի մաքսատուրքի միայն 1,2%-ն է մնում Հայաստանում: Մնացած 8,8%-ը փոխանցվում է ԵԱՏՄ երկրներ՝ համաձայն ԵԱՏՄ կանոնակարգի:

Արտադրանքի իրացման հետ կապված, ներքին շուկայում մեծ խնդիրներ չկան: Սակայն Հայաստանում ոսկերչական իրերի համար սահմանված ԱԱՀ-ն 20% է, որը մի շարք երկրների համեմատ, այդ թվում նաև հարևան Թուրքիայի կամ ԱՊՀ երկրների համեմատ, ավելի բարձր է և թանկացնում է ապրանքի գինը ու դժվարացնում մրցակցությունը:

Ոլորտի զարգացման հիմնական խոչընդոտներից է **մասնագետների պակասը: Ոսկերչությունը, ըստ էության, ինժեներական մասնագիտություն է**, սակայն, ինչպես պնդում են ոլորտի մասնագետները, **ուսումնական հաստատությունները, ինչպես նաև տեխնիկական պրոֆեսիոնալ ուսումնարանները, չունեն ոսկերչության գծով մասնագետների պատրաստման բաժիններ: Բացակայում է նաև արտադրության համար անհրաժեշտ բանվորական մասնագիտությունների պատրաստումը:**

3.3.2. Ոսկեգործության և ադամանդագործության զարգացման պոտենցիալը և կառավարության կողմից հնարավոր աջակցման մոտեցումները

Ըստ ոլորտի փորձագետների, Հայաստանում կարող է մշակվել մինչև 40 մլն. ԱՄՆ դոլար ադամանդե արտադրանք, առավելագույնը՝ 80 մլն ԱՄՆ դոլարին համարժեք ադամանդե արտադրանք: Բայց **Հայաստանում ադամանդագործությունը որպես առանձին ճյուղ զարգանալը հեռանկար չունի: Այն կարող է զարգանալ միայն ոսկերչությանը կցված:**

Միգուցե Հայաստանում ոսկեգործությունը կարելի է խթանել ո՛չ արդյունաբերական ոսկերչության հիմքով՝ շաբլոն լայնածավալ արտադրանքով, որը ունի սահմանափակ արժեք, քանի որ շաբլոն արտադրություն է: **Ոսկեգործությունը ՀՀ-ում կարելի է խթանել «Made-in-Armenia» ոսկեգործության ինքնատիպ դիզայնի բրենդի զարգացման հիման վրա**, քանի որ Հայաստանում ոսկերչությունը հայտնի է եղել հայ բարձորակ վարպետների անհատական ձեռքի աշխատանքով:

Ըստ ոլորտի ընկերությունների գնահատականի, **ոսկերչությունը** զարգացնելիս ՀՀ-ում թողարկվող արտադրանքի ընդհանուր ծավալը կարելի է հասցնել շուրջ 350 միլիոն ԱՄՆ դոլարի: Եվ այդ պարագայում միջին հաշվով 50 մլն. Դոլարին համարժեք պատվերներ կառաջանան **ադամանդագործների համար:** Այսինքն, թանկարժեք իրերի ընդհանուր ծավալը կհասնի 400 մլն. ԱՄՆ դոլարի: Այդ գումարի մեջ չի մտնում հայկական ոսկու հանքաքարի արտահանումը:

Այդ պարագայում աշխատողների (գբաղվածների) թիվը և՛ ոսկեգործության, և՛ ադամանդագործության բնագավառում կտրուկ կաճի և կհասնի առնվազն 50-60 հազարի: Իսկ ադամանդ մշակողների թիվը կհասնի 500–600-ի (նախկինում այդ թիվը կազմել է շուրջ 5000 մարդ): Ներկայումս ոսկերչության բնագավառում գբաղված է մոտավորապես 20,000-30,000 մարդ, իսկ ադամանդագործության բնագավառում՝ 200-300 մարդ:

Քանի որ ոսկերչությունը ՀՀ-ում գնալով կզարգանա, ապա դրա շնորհիվ կաճի պատվերների պահանջարկը տարբեր քարերի, և այդ թվում՝ ադամանդի նկատմամբ:

Կառավարությունը առանձնակի մոտեցում չի դրսևորում ոսկեգործության և ադամանդագործության ոլորտի զարգացումը խթանելու առումով: Ժամանակ առ ժամանակ կառավարությունը աջակցում է ուղղակիորեն, օր.՝ Էկոնոմիկայի փոխնախարարի Յակուտիայից

որոշակի քանակի ավաստային հումք Հայաստան բերելը: Սակայն, ձեռներեցները պնդում են, որ սիստեմիկ մոտեցում չկա:

- Սփյուռքում ոսկերչությունը տարածված է: Բայց Հայաստանում ոսկերչության մեջ կադրային բազան ինքնաբուխ է զարգանում:

- Ոսկերչության ոլորտի որակը բարձրացնելու համար և կիսաթանկարժեք քարերի կիրառումը խթանելու համար կարելի ստեղծել **ոսկերչական դպրոց**—քարերի գույների համադրությունը տարբեր մետաղների (ոսկի, արծաթ, և այլն) և քարերի հետ, և այլ հարակից գիտելիքների բազայի զարգացման, անհատական վարպետների ձևավորման և որակի բարձրացման համար:
- **Բարձրակարգ յուրօրինակ աշխատանքները պետք է ցուցադրվեն և՛ Հայաստանում, և՛ արտասահմանում ու պետությունը դրան պիտի աջակցի:** Օրինակ կարող է հանդիսանալ Իտալիայում Ֆլորենցիա քաղաքի Վեքքիո կամրջի **/Ponte Vecchio/ ոսկեգործների բուտիքների փողոցը, որը** անհատական ոսկեգործների և իրենց վարպետանոցների անհատական աշխատանքների բուտիք-խանութների փողոց է: **Հայաստանը նույնպես կարող է այդ մոդելով խթանել անհատական բարձրակարգ աշխատանքների ցուցադրումը և վաճառքը Հայաստանում:** Այս գաղափարը տարբերվում է “ոսկու շուկայի” գաղափարից, քանի որ խոսքը գնում է բարձրակարգ վարպետների յուրօրինակ, ոչ մասսայական քանակով արտադրված, անհատական աշխատանքների մասին:
- **Այսպիսի բարձրակարգ աշխատանքների համար պետք է ձևավորել բացառիկ աշխատանքների կլիենտուրա** /Խորհրդային միության տարիներին կային նպատակաուղղված արվեստի սալոններ անհատական բարձրակարգ աշխատանքների վաճառքի համար/: **Այս բացառիկ կլիենտուրան պետք է ձևավորել մարկետինգային և վաճառքի հնարավորությունները ընդլայնելու միջոցով, օրինակ՝ Ponte Vecchio-ի մոդելով, կամ արտերկրի համար՝ օգտագործելով դեսպանությունների ցանցը՝ կատալոգներով գովազդելով հայ վարպետների յուրօրինակ աշխատանքները:**
- Քանի որ Հայաստանում ոսկեգործությունը զարգանում է անհատական աշխատանքների մակարդակով է, ապա անձն է հոգում և կրում իր աշխատանքի առաքման բոլոր ռիսկերը: **Ինստիտուցիոնալ լուծում է պետք տալ անհատ ոսկեգործների արտադրանքների առաքմանը:** Եվ հենց ոսկերչության ոլորտում տրանսպորտը, լոգիստիկան ամենաակտուալ խնդիրներից մեկն են՝ այս ոլորտի ռիսկերի նվազեցման համար:
- Ոսկեգործության հետ պետք է խթանել նաև **կիսաթանկարժեք քարերի կիրառումը ոչ միայն անհատական աշխատանքների ոլորտում, բայց նաև բազմազանեցնել կիսաթանկարժեք քարերի օգտագործումը ոսկեգործությունից դուրս այլ արտադրություններում:** Օրինակ ավելի լավ օգտագործել օբսիդիան քարի հնարավորությունները: Սրանք բոլորը կարելի է անել **‘Made-in-Armenia’** յուրօրինակ արվեստի բրենդի զարգացման համար:
- Եթե ոսկերչությունը խթանել **‘Made-in-Armenia’** անհատական յուրօրինակ աշխատանքների բրենդի զարգացման հիման վրա, ապա պետք է ներդնել ու խթանել **ոսկերչության ոլորտը որպես արդյունաբերական կլաստեր՝ օգտագործվող նյութերը /քար, թել, սոսինձ/, գործիքները, դիզայնը, փաթեթավորումը, առաքումը, որոնք Հայաստանում որակի լավագույն կարիք ունեն:** ՀՀ-ում առկա է ոսկերչական բազմազան գործիքների արտադրություն (Լազեր ՍՊԸ), որը Էականորեն նպաստային պայմաններ է ստեղծում անհատական ոսկեգործության համար:

3.4. Թեթև արդյունաբերություն. Սննդի արդյունաբերություն

3.4.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկություններ

- Ինչպես նշում են գյուղատնտեսության ոլորտի ձեռնարկությունները, ՀՀ-ում սեփական կարիքների համար արտադրված մթերքը ու հումքը կազմում են գյուղատնտեսական արտադրանքի շուրջ 30%-ը: Սա վերաբերում է կաթնամթերքին, մսին, որոշ բանջարեղենին, բոստանային մշակաբույսերին և պտուղներին: Արտադրանքի մյուս մասը իրացվում է որպես վերամշակված մթերք կամ առաջնային հումքի տեսքով:
- Կաթնամթերքի ոլորտում թարմ կաթը Հայաստանից է, փոշի կաթը՝ ներմուծվում է: Հանքային ջրերի արտադրությունում ջուրը Հայաստանից է, իսկ համարյա ամբողջ օժանդակ պարագաները ներմուծվում են, ներառյալ ապակե շշերի մի մասը, պիտակները, սովարաթղթե տպագրված արկղերը, սոսիսները:

- Կարևոր է, պնդում են ձեռնարկությունների ներկայացուցիչները, որ **թեթե միսը և մսամթերքը տեղական շուկայում ինչ որ չափով ենթարկվում են պարտադիր ստուգման, ապա բուսական ծագում ունեցող հումքի ու մթերքների նկատմամբ գրեթե ամբողջապես բացակայում են համապատասխան ստուգումների պահանջները:** Թե՛ մեծածախ, և թե՛ մանրածախ որևէ իրացման վայրում, շուկաներում չկան ֆիտոսանիտարական կանոններին հետևող անձիքն կամ կազմակերպություններ:

- **Ստուգումը բացակայում է նաև պարարտանյութերի, թունաքիմիկատների օգտագործման նկատմամբ անհրաժեշտ հսկողություն իրականացնելու տեսանկյունից:**

- **ՀՀ չունի ապակե շշի պահանջվող տեխնոլոգիայով բարձրակարգ արտադրություն (NNPB՝ բարակ պատերով և թեթև ապակյա շշեր, որոնք ապահովում են ամելի մեծ ծավալի բեռի բարձում արտահանման մեկ միավորում):**

- **Ընկերությունների ստեղծած պլաստիկ կաղապարների/շշերի սեփական արտադրությունները աշխատում են չնչին հզորությամբ, երբ ունեն նախագծային մեծ արտադրողականություն, այսինքն օգտագործվում է սարքավորումների հզորության փոքր մասը: Այդ ընկերությունների որոշ մասնագետները ունեն երկարաժամկետ պարապուրդ, բայց շարունակվում են վարձատրվել ընկերությունների կողմից, որպեսզի նրանք չհեռանան:**

- Ներքին շուկայում հանքաջրերի ապրանքը իրացվում է դեմպինգային գներով՝ պահպանելով մրցակիցների հետ նույնասուն/համանման արտադրանքի գների գրեթե նույն մակարդակը:

Արտահանելիս (բայց ոչ ԵԱՏՄ-ում), Հայաստանի հանքաջրերը իրացվում են աշխարհում պրեմիալ համարվող իտալական, ֆրանսիական, գերմանական և այլ հանրահայտ ապրանքանիշերի շարքում և համարժեք գներով:

- Հայաստանը հիմնականում արտահանում է պահածոներ ու չրեր:

Սննդամթերքի արտահանման համար կարևոր են արտադրանքի ծավալները: Ծավալների մեծացման տեսանկյունից **խոչընդոտ է** հանդիսանում հետևյալը.

1. **Արտադրանքի անհրաժեշտ քանակների թերի ապահովությունը:** Չնայած, որ վերջին տարիներին Էկոնոմիկայի նախարարությունը իրականացնում է Փոքր և միջին ջերմատնային

տնտեսությունների ներդրման, ՀՀ-ում խաղողի՝ ժամանակակից տեխնոլոգիաներով մշակվող ինտենսիվ պտղատու այգիների և հատապտղանոցների հիմնման պետական աջակցության ծրագրերը և դրանց շնորհիվ ավելացել են փակ գրունտում աճեցվող մշակաբույսերի քանակները, այնուամենայնիվ դեռ շատ վաղ է ապրանքների քանակի, սեզոնայնության, հաստատուն գների մասին խոսելը: Իսկ վերոնշյալ խաղողին վերաբերող աջակցության ծրագիրը ունի **տեղական էնդեմիկ սորտերը շուկայից դուրս մղելու վտանգ և ռիսկ:**

2. Արտադրանքի **որակի** թերությունները:

3. Արտադրվող հումքի և մթերքի **աշխարհագրական լայն սփռվածությունը:**

4. **Լոգիստիկ հանգույցների անբավարար քանակը:**

5. **Տրանսպորտային խնդիրները**, հատկապես Լարսի անցակետով՝ եղանակային, վարչարարական և այլ գործոններով պայմանավորված:

6. Սնդամթերքի արտահանվող հումքի ու մթերքի արտադրանքի **տեսականու սահմանափակ բազմազանությունը:** Կա խնդիր, առավել շահութաբեր կոնցեպտների ներդրման պահանջ: Սա չի վերաբերում միայն ինտենսիվ տեխնոլոգիաների ներդրմանը, այլ նաև վերաբերում է ավանդական մեթոդներին՝, որպես նորարարական մեթոդներով լրացուցիչ եկամուտներ ստեղծելու պրակտիկաներ:

7. **Կաթնամթերք արտահանելիս տրանսպորտացիայի տևողությունը** շատ կարևոր է, քանի որ կաթնամթերքը շուտ փչացող ապրանք է, ապա արտահանման դեպքում ձգձգումները, օրինակ՝ Վերին Լարսի ճանապարհահատվածի խցանումները, անմիջապես ազդում են ապրանքի իրացման ծավալի վրա արտերկրում: Կաթնամթերքը արտահանվում է հիմնականում Վրաստան կամ Ռուսաստան:

- **Գյուղատնտեսական արտադրանքի ծավալները կապված են գյուղատնտեսությունում արդեն 3 տասնամյակ դեռ լուծում չգտնող հետևյալ խնդիրներից՝** չմշակվող հողերի մեծ ծավալը, ոռոգման համակարգերի անբավարար վիճակը, կանաչ տեխնոլոգիաների ներդրման անբավարարությունը, գյուղատնտեսական ոլորտում խորհրդատվությունների անբավարարությունը և այլն:

- **Սնդի արտադրության ոլորտում կա մասնագետների սուր պակաս:** Անհրաժեշտ են՝ մեխանիկներ, էլեկտրոնային սարքերի մասնագետներ, հաստոցների և հոսքային գծերի սպասարկողներ և կարգաբերողներ, ծրագրավորողներ, ագրոնոմներ, բույսերի պաշտպաններ, անասնաբույժեր, կենդանիների կերակրման մասնագետներ, սառնարանների, սնդամթերքի վերամշակման տեխնոլոգիաների, և տարբեր ինժեներական մասնագետներ:

Ինժիներատեխնիկական մասնագետների պակասը այնքան նկատելի է, որ ոլորտի ձեռնարկությունները իրենք են իրենց միջոցներով ու ուժերով կազմակերպում կարճաժամկետ դասընթացներ մասնագետներ պատրաստելու համար: Բայց դա ոլորտի զարգացման համար լուծում չի և պետք է համակարգային/սիստեմիկ մոտեցում:

-**Լոգիստիկ մասնագետներ**, որոնք կամ չկան, կամ թույլ պրակտիկ փորձ ունեն, նույնիսկ մասնագիտական դիպլոմի դեպքում (օր.՝ մատակարարումների, բեռնափոխադրումների, լոգիստիկայի, տրանսպորտա-էքսպեդիցիոն ծառայությունների, ավտոտնտեսության օպտիմալ կառավարման ու սպասարկման ոլորտներում):

- **Չկան պետական կամ ոչ-պետական անկախ լաբորատորիաներ, որոնք հասանելի են ու մասնագիտանում են արտադրանքի գրանցման** (ԵԱՏՄ և ԵՄ համապատասխանության հայտարարագրերի, սերտիֆիկատների) և այլ պահանջներին համապատասխանեցման ընթացակարգերին: **Սերտիֆիկացիայի** ոլորտում կադրերը նույնպես շատ քիչ են:

- Արտահանման երկրներում **արտահանման կարգավորումների մասին տեղեկատվությունը դժվար հասանելի է**: Եվ ՀՀ-ում խորհրդատվական մասնագիտական կառույցները քիչ են, կամ բիզնեսները դրանց մասին չգիտեն:

3.4.2. Չարգացման և արտահանման պոտենցիալը և դրա խթանիչները

Վերջին տարում Էական աճ է արձանագրվել սննդամթերքի արտահանման ծավալներում, թե դեպի ԵԱՏՄ, և թե դեպի ԵՄ: Աճ է արձանագրվել նաև դեպի ԱՄՆ արտահանվող ապրանքների մասով, ուր հիմնականում արտահանվում է կաթնամթերք, մսամթերք, չրեր և այլ ապրանքներ:

Սննդի բեռնափոխադրումները արտահանման գործընթացում արագացնելու ու հեշտացնելու համար մեքենաշինության ձեռնարկությունների զարգացումը Հայաստանում հնարավորություն կտա սննդի և գյուղատնտեսության ոլորտի ձեռնարկություններին մատակարարել/ արտահանել՝ օգտագործելով հայկական սարքավորումներ և մեքենաներ:

- Արտահանման համար պետք է տարանջատել՝ արտահանվում է Էթնիկ շուկա, որը սփյուռքահայերն են, թե ոչ-Էթնիկ շուկա: Սփյուռքի Էթնիկ՝ թիրախային շուկաները գրավիչ են և Արտաքին գործերի նախարարությունը և Հայաստանի դեսպանությունները պետք է ներգրավվեն սփյուռքի շրջանում մարքետինգի ընդլայնման համար և հայկական արտադրանքի ճանաչելիությունը մեծացնելու համար:

Ոչ-Էթնիկ շուկա մտնելը դժվար է: Խոշոր առևտրային ցանց մուտք գործելիս պետք է ունենալ առանց ընդհատման հստակ ծրագրավորված լայնածավալ արտադրություն, և արտադրությունից բացի նաև առանց ընդհատման մատակարարում մեծ ծավալներով: Սա շատ բարդ է Հայաստանի համար՝ հաշվի առնելով նաև տարածաշրջանի լոգիստիկ բարդությունները և մի շարք այլ ներդրումային բնույթի խնդիրներ:

- Լավաշը արտաքին շուկայում ունի իր յուրօրինակ կիշը, պահանջում է արտադրման հատուկ տեխնոլոգիա, և արտահանվում է, ունի արտահանման պոտենցիալ:

- **Փաթեթավորումը ստեղծում է հավելյալ արժեք (value-added)**, ու սննդի և՛ արտադրության, և՛ արտահանման գործընթացում շեշտը պետք է դրա վրա նույնպես դնել որպեսզի ապրանքը ավելի թանկ վաճառվի երկրի ներսում և արտերկրում:

3.4.3. Կառավարության ի՞նչպիսի գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել

Պետության կողմից արվել են քայլեր սննդի ոլորտի զարգացումը խթանելու համար: Կառավարության հաջողված քաղաքականության օրինակ է կանխատեսելի հարկային քաղաքականությունը, օր.՝ ԱԱՀ-ի վերադարձի մեխանիզմների ներդրումը, կամ սննդի ոլորտում աշխատավարձի վարկը սուբսիդավորումը:

- Սակայն սուբսիդիաները, արտոնությունները երկարաժամկետ կտրվածքում արդյունավետ չեն կարող լինել: Ըստ սննդի և գյուղատնտեսության ոլորտի ձեռնարկությունների, **բացակայում է գյուղատնտեսությունում նոր սարքավորումների և նոր ծառայությունների ներդրման միասնական և թիրախային ռազմավարություն**:

Չնայած որ Էկոնոմիկայի նախարարությունը վերջին տարիներին իրականացում է «Գյուղատնտեսական հոլմքի մթերումների (գնումների) նպատակով տրամադրվող վարկերի տոկոսադրույքների սուբսիդավորման», «Հայաստանի Հանրապետությունում ագրոպարենային ոլորտի սարքավորումների ֆինանսական վարձակալության՝ լիզինգի պետական աջակցության» ծրագրերը, սակայն գյուղատնտեսության ոլորտում Էական բարեփոխումներ չեն արձանագրվել:

Միևնույն ժամանակ պետական մարմինների կողմից հրապարակած տվյալների, մեծ թվով անձինք և կազմակերպություններ օգտվել են այդ ծրագրերից:

Ոլորտը զարգացնելու համար, ֆոկլուս խմբերում և խորացված հարցազրույցներում սննդի ոլորտի ձեռնարկությունները արեցին հետևյալ առաջարկները՝

- **Ամենաառաջնային խնդիրներից է մասնագետների պատրաստումը:** Այս բաժնում արդեն կա մեծ թիվ այն մասնագիտությունները, որ առավել անհրաժեշտ են սննդի արտադրության ոլորտում:
- Start-up-ներին ՀՀ ներքին շուկա մտնելը դժվար է, քանի որ կան կայացած հայտնի ապրանքանիշեր: Start-up-ները տեղական կամ նոր շուկա մտնելիս պետք է դրսևորեն գնային խիստ ճկուն քաղաքականություն և կիրառեն մարքեթինգային նորարարական գործիքներ: Սա դժվար է՝ հաշվի առնելով ներքին սպառողի մեկնախառնակը և ապրանքի մասին թերի ինֆորմացիան: **Ուստի Start-up-ներին կարելի է աջակցել շուկա մտնելու նախնական փուլերում նույնպես:**
- Սննդի ոլորտում նախադպրոցական և դպրոցական ուսումնական հաստատություններին սննդամթերք մատակարարելու համար ձեռնարկություններին կարելի է արտոնություններ տրամադրել խթանելու նրանց արտադրանքը:
- Հանրային սննդի ոլորտում գործունեության վայրի վարձակալության վկայականի առձեռն բացակայությունը խնդիրներ է առաջացնում: Մի կողմից դրական է, որ գրանցումն օնլայն ձևաչափով է, բայց մյուս կողմից առձեռն փաստաթուղթ չի տրամադրվում և վկայականի բացակայությունը նոր խնդիր է առաջ բերում՝ առաջացնելով որոշումների հակասություն:

Առաջարկ. Ոլորտի ձեռնարկությունների համար կարող է ստեղծվել այդ ոլորտին հատուկ տեխնիկական պարկ, որը կունենա սարքավորումներ և բեռնատար մեքենաներ այդ ոլորտի արտահանման պահանջները բավարարելու համար:

- Սննդի անվտանգության պետական ծառայության աշխատանքը սննդի անվտանգության վերահսկման հարցում լիարժեք չէ, հատկապես պանրի, կարագի, մսի և այլ արտադրատեսակների հետ կապված: Եթե Կառավարությունը ընդլայնի այս կառույցի հնարավորությունները սննդամթերքի արտահանման և ներմուծման գործընթացներում, ապա դա կխթանի այս ճյուղի զարգացումը:
- **Գյուղատնտեսության ոլորտում** համարյա բացակայում են խորհրդատվական ինստիտուտները, աջակցություն կամ որևէ ծառայություն մատուցող կառույցները: Անհրաժեշտ է ստեղծել նմանատիպ **կառույցներ, որոնք կարող են աջակցել և տարբեր ծառայություններ մատուցել գյուղատնտեսությամբ զբաղվող ձեռնարկատերերի համար:**
- Տեղական առևտրային մեծ օբյեկտները՝ սուպերմարկետները, մեծ դեր են խաղում տեղական արտադրանքի պահանջարկի, գնորդների վարքագծի վրա: Որպես կանոն տեղական արտադրողները անմրցակցային են սուպերմարկետներում քանի որ սուպերմարկետներում ցուցադրության համար մեծ տարածքները առաջնահերթ կարգով վարձակալում են միջազգային բրենդները, այնուհետև զգալի տարածքներ օգտագործում են հենց իրենք՝ սուպերմարկետները, իրենց իսկ ներկրած ապրանքները վաճառելու համար, իսկ միայն մնացած՝ աչքից հեռու, գնորդի համար ոչ գրավիչ ու փոքր տարածքները տրամադրվում են տեղական արտադրողների արտադրանքին: **Պետք է մտածել մեխանիզմ, որպեսզի սուպերմարկետներում տեղական արտադրանքը արտոնյալ դիտվի կամ սուպերմարկետները շահագրգռված լինեն առաջարկել տեղական արտադրանքը:**

- Արտահանումը չպետք է լինի ինքնանպատակ, այլ այն միշտ պետք է կապվի տեղական արտադրանքի որակի բարձրացման և ընդլայնման հետ: Ներքին/տեղական շուկայում հայկական ընկերությունները մրցակցային չեն ոչ գնի, ոչ որակի տեսակետից, հատկապես աշխարհում ճանաչված բրենդերի համեմատ:

Ներմուծողները խոչընդոտում են տեղական արտադրանքի զարգացմանը՝ ներմուծված ապրանքը դեմպինգային գներով վաճառելով, օր. գուգարանի թուղթը և կենցաղային մի շարք ապրանքներ, ներառյալ լվացման միջոցները և այլն: **Կառավարությունը պետք է հնարներ մտածի, որ պաշտպանի տեղական արտադրանքը և արտադրողներին:**

Միևնույն ժամանակ **տեղական արտադրանքի խթանումը նույնպես չպետք է ինքնանպատակ լինի, և որոշ դեպքերում ներմուծելը ձեռնտու է**, օր. որոշ հումքերի և մասմթերքի հարցում: Իսկ տեղական հումքի արտադրանքի ճյուղի զարգացումը կարելի ավելացնել զարգացման երկրորդ փուլում, ավելի ուշ:

- Արտահանման կարևոր խոչընդոտ են հանդիսանում **տրանսպորտային փոխադրումների** հետ կապված սահմանափակումները և բեռնափոխադրման տևողությունը՝ սնունդը հաճախ ճանապարհի խցանումների պատճառով փչանում է:

- Արտահանումների հարցում, հզոր խթան է հանդիսանում **դիստրիբյուտորների ինստիտուտը**, որը պետք է ՀՀ-ում զարգացնել, միգուցե կրթել/պատրաստել մասնագետներ ըստ ոլորտների:

- Արտահանողները մեծ ռիսկեր են կրում, և այդ ռիսկերը կարելի է նվազեցնել արտահանման **ապահովագրական մեխանիզմ** ստեղծելով:

- Բրենդների ճանաչելիությունը արտասահմանում, այդ թվում ԱՊՀ-ում, մեծացնելու համար անհրաժեշտ են մեծ ծախսեր, որոնք հաճախ տեղական արտադրողները իրենց սեփական ուժերով չեն կարող անել ո՛չ տեխնիկապես, ո՛չ ֆինանսապես: Այդ նպատակով կառավարությունը **կարող ներգրավվել և դիմել ճանաչված մարկետինգային և դիստրիբյուտորային պրոֆեսիոնալ կազմակերպություններին արտերկրում**, որոնք կկազմակերպեն այդ աշխատանքները:

Սակայն անհրաժեշտ է, որ **նույնատիպ արտադրանք թողարկող հայկական ընկերությունները միավորեն իրենց ռեսուրսները՝ վճարելու համար այդ գումարները և համաձայն լինեն, որ իրենց արտադրանքները ներկայացվեն մեկ բրենդի ներքո, այն է՝ «Made in Armenia»:** Այսպես, օրինակ՝ անում են իտալական կաշվե ապրանքներ վաճառող իտալական փոքր ընկերությունները արտասահմանում:

3.5. Թեթև արդյունաբերություն. Տեքստիլ և կաշվի արտադրություն

3.5.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկություններ և աջակցության մոտեցումը

Տեքստիլ արտադրության ոլորտը աշխատում է ներկրված հումքով: Հումքը ամբողջությամբ ներկրվում է Ուզբեկստանից, Վրաստանից, Թուրքիայից քանի որ գները այս երկրներից համեմատաբար ավելի էժան են:

Տեքստիլ ոլորտը մյուս ոլորտներից քիչ է կախված, քանի որ հումքը և օժանդակ նյութերը հիմնականում ներկրվում են:

Տեքստիլ արտադրության ոլորտում հիմնական խոչընդոտները մի քանիսն են՝ հումքի ներկրումը, և մասնագետների պակասը:

ՀՀ-ում կտորի հումքի արտադրությունն ստեղծելու համար պետք են կտորի արտադրության ֆաբրիկաներ: Սա մեծ ներդրումներ է պահանջում և հավանաբար, գրավիչ չէ գործարարներին:

Մասնագետների պակասը նույնպես խնդիր է. **չկան կարող-բանվորներ, տրիկոտաժի արտադրության գծով տեխնոլոգներ, կոնստրուկտորներ:**

Հիմնականում տեքստիլ արտադրանքը արտահանվում է Ռուսաստան: Սակայն **արտարժույթի փոփոխությունները արտահանումը դարձնում են ռիսկային** և բացասական մեծ դեր են խաղում:

Տեքստիլի արտահանման հարցերում խոչընդոտում են լոգիստիկ խնդիրները: Տեքստիլ ոլորտի ձեռնարկությունները համագործակցում են միմյանց պատվերներ տալով և փոխօգնություն առաջարկելով:

Տեքստիլ ոլորտի զարգացմանը կնպաստի ներկրվող հումքի՝ կտորի ազատումը մաքսատուրքից, կան մաքսատուրքի 50% նվազեցումը: Ներկայիս սահմանված մաքսատուրքը բարձրացնում է տեքստիլ արտադրանքի գինը 7-8%-ով և դժվարացնում մրցակցությունը:

Կայուն ձեռնարկատիրության և կայուն զարգացման հիմնական խոչընդոտներից է նաև արտադրության պակասը. անհրաժեշտ է ավելացնել մասշտաբայնությունը /մասնավորապես տեքստիլի ոլորտում/ և մրցակցությունը գլոբալ շուկայում:

Կաշվի վերամշակումը պետք է կապել սպանդանոցների հետ, որովհետև սպանդանոցներն ունեն կաշին հանելու ցիվիլ մշակույթ, որը նաև նպաստում է, որ կաշին չկեղտոտվի ու պահպանի իր որակը: Ուստի **կաշվի հումքի ստացման համար սպանդանոցների դերը պետք է ուժեղացվի:**

Որպես կաշվի գործարան նմանատիպ արտադրություն խթանելու համար, փոքր ձեռնարկությունները ավելի նպատակահարմար են, քանի որ տեխնոլոգիաները թանկ են և արտադրությունը հոտավետ է: Ուստի մեծ բնակավայրերից հեռու փոքր արտադրությունները ավելի հարմար կլինեն:

Կաշվի արտադրությունը խթանելու համար Հայաստանը կարող է **ստեղծել կաշվի մոդայի դպրոց՝ վերածնելու կաշվի արտադրության հայկական ավանդույթները, ու ինստիտուցիոնալացնելու այս ոլորտում մասնագետների թիրախային պատրաստումը:** Անհրաժեշտ է նաև հետևողականորեն մասնագետներ պատրաստել տեքստիլ ոլորտի համար:

3.6. Սարքաշինություն

3.6.1. Ոլորտի գործունեության առանձնահատկությունները և զարգացման խոչընդոտները

Սարքաշինությունը /լազերային տեխնոլոգիաները, արևային տեխնոլոգիաները, տեղեկատվական տեխնոլոգիաները/ շատ լայն ոլորտ է: Օրինակ լազերային տեխնիկա, օպտիկա, օպտոմեխանիկա, օպտիկաէլեկտրոնային սարքեր, ֆոտոնիկան կարելի է դասել որպես մի ոլորտ: **Բայց ՀՀ-ում այս ոլորտի ներքին շուկան հիմնականում հիմնված է ռազմաարդյունաբերության վրա:** Եվ արդյունքում, ոլորտը ՀՀ-ում սպառման շուկա չունի, ու մրցակիցներ նույնպես չկան:

- Լազերային ապակիները որպես հումք ամբողջությամբ ներկրվում են: Տարիներ շարունակ կատարվել են փորձեր Հայաստանում արտադրելու մի քանի տեսակ ապակի, սակայն առ այսօր արդյունքներ չկան:

Ապակու բյուրեղների աճեցումը շատ էներգատար է: Արտադրությունը շահավետ դարձնելու համար անհրաժեշտ է առնվազն 5 վառարանի միաժամանակ աշխատանք: Եվ այստեղ **էներգիայի սակագնի նվազեցումը բյուրեղների աճեցման համար կնպաստի արտադրանքի շահութաբերությանը**, և իր հերթին՝ ոլորտի հետագա զարգացմանը:

- Քանի որ լազերային տեխնոլոգիաների ոլորտի մասնագիտացումը նեղ է և Հայաստանում արտադրված արտադրանքը բարձրակ է ու աշխատուժը համեմատաբար էժան է, ապա արտասահմանում այն շատ մրցունակ է:

Բայց արտաքին շուկայում կան դժվարություններ, քանի որ Հայաստանը մրցում է այս ոլորտում դոմինանտ երկրների հետ՝ *Չինաստան, Հնդկաստան, ԱՄՆ, Գերմանիա, Ֆրանսիա*:

- Սարքաշինության արտադրության համարյա ամեն փուլում կան խոչընդոտներ.

- Արտադրանքի **նախագծման փուլում** պակաս են մասնագետները, և մասնագետների պակասը գնալով սրանում է:
- Ապրանքի **նախատիպ սարքելիս ու փորձարկելիս (կոնստրուկտորական մշ**

ակում), ՀՀ-ում բացակայում են անհրաժեշտ նորագույն տեխնոլոգիաները, կամ եթե առկա են, ապա շատ թանկ են: Ուստի հայկական ընկերությունները արտերկրում են ստեղծում/պատվիրում նախատիպերը:

- Նախատիպման ընթացքում անհրաժեշտ սարքերի/մասերի բացակայությունը ստիպում է ընկերություններին ներկրել դրանք, որը երբեմն հետաձգում է նախագիծը մինչև 6 ամսով:
- Սարքաշինության ոլորտում **վերամշակումը** նույնպես թույլ է զարգացած, չնայած փորձեր արվում են, բայց դեռ առաջընթացը թույլ է:

3.6.2. Զարգացման պոտենցիալի բնույթը

- Սարքաշինության ոլորտի զարգացման պոտենցիալը կոմպլեքսային է, բարդ է և շատ խնդիրների հետ է կապված՝

- մասնագետների պակաս,
- ներքին սպառման շուկայի բացակայություն,
- արտահանման մարկետինգ,
- հարակից ոլորտների թեր-զարգացածություն,
- Հայաստանում արտադրության բարձր ինքնարժեք:

- Չնայած նրան, որ Հայաստանում **սարքաշինության ոլորտը** ներկայումս ունի փոքր շուկա, այս ոլորտը **կապված է բոլոր ոլորտների հետ քանի որ կարող է օգտակար լինել բոլոր ոլորտներին**: Բայց հենց Հայաստանում պահանջարկի փոքր շուկան էլ պատճառն է, որ այս ոլորտը քիչ/ կամ դանդաղ է զարգանում:

Այս բնագավառում, Հայաստանում, ձեռնարկությունները իրականացնում են հիմնականում **հատային արտադրություն: Սերիական արտադրություն** հայկական ձեռնարկությունները չեն կարող իրականացնել:

Ձեռնարկությունները պնդում են, որ կպահանջվեն տարիներ, որպեսզի Հայաստանում սարքաշինության սեկտորի ընկերությունները ադապտացնեն իրենց արտադրական պրոցեսը սերիական արտադրության համար; Իսկ այս ոլորտը զարգանում է շատ արագ ու նույնիսկ մեկ տարի անց արդեն արտադրանքը կարող է լինել հնացած:

Սարքաշինության ոլորտի start-up-ները ունեն ոլորտին յուրօրինակ 2 մարտահրավեր.

-- Start-up ների համար այս ոլորտը շատ դժվար է, քանի որ ներքին սպառման/վաճառքի շուկայի բացակայության պատճառով **start-up բիզնեսը սկսելուն պես միանգամից պետք է արտադրանքը կողմնորոշի արտաքին շուկա, ու պետք է հոգա ոչ միայն արտադրական խնդիրները, այլև արտասահմանում մարկետինգը, որը պահանջում է լրացուցիչ ֆինանսական միջոցներ:**

-- Սարքաշինության **start-up-ները** բիզնեսի սկզբնական փուլում միանգամից չեն կարող արտադրել, ու, **ի տարբերություն ծրագրավորման հիմքով start-up-ներին, սարքաշինության start-up-ներին ժամանակ է անհրաժեշտ է նախազգային աշխատանքների համար:**

- Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտում Հայաստանում տեխնիկական մասնագետների բարձր պահանջարկ կա (ծրագրավորողներ և այլն): Դրանք են՝ ոլորտի կառավարիչներ ու բովանդակային մասնագետներ (scram master, product owner և այլն): Այս մասնագետների առկայությամբ SS ոլորտում կակտիվանան ինովացիոն մտահաղացումներով ուղղորդված սթարթափերը: Այսօր Հայաստանում SS ոլորտը գործում է պատվերների հիման վրա՝ ծրագրավորումներ կամ SS սպասարկում տրամադրելով (ոլորտի շուկա՝ 50% այդպես է աշխատում):

Բայց, **երբեք Հայաստանի SS ոլորտում պատվեր/սպասարկում մոդելը վերաիմաստավորվի և փոխակերպվի սեփական/Հայաստանի ու միջազգային շուկաներում մրցակցային արտադրություն ստեղծելու ինովացիոն սկզբունքով, ապա Հայաստանում SS շուկան կարող է Էապես մեծանալ և դրա շատ ու հայտնի նախադրյալներ արդեն առկա են:**

3.6.3. Կառավարության ի՞նչպիսի գործիքակազմի աջակցություն կարող է օգտակար լինել

Սարքաշինության և տեղեկատվական տեխնոլոգիաների (SS) ոլորտի ձեռնարկությունների հետ ֆոկուս խմբերում ձեռներեցները նշում էին, որ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտը, հանդիսանալով սարքաշինության հետ սերտ առնչվող ոլորտ, պետության կողմից ստանում է աջակցություն:

Օրինակ՝ SS ընկերությունների առաջարկով Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտի պետական աջակցության մասին ՀՀ օրենքում և Հարկային օրենսգրքում արվել են

փոփոխություններ և լրացումներ: Արդյունքում 2015 թ. սկսած SS ոլորտում նոր ստեղծվող տնտեսավարող սուբյեկտներին հարկային արտոնությունների տրամադրումը, մասնավորապես՝, շահութահարկի 0 տոկոս դրույքաչափը և եկամտային հարկի 10 տոկոս դրույքաչափը խթանել է ոլորտում նոր ընկերությունների և աշխատատեղերի ստեղծմանը:

Ֆոկուս խմբերում և խորացված հարցազրույցներում հնչեցին նաև բազմաթիվ կարծիքներ ոլորտը զարգացնելու մասին:

- Սարքաշինությունը զարգացնելու համար, ըստ ոլորտի ընկերությունների կարծիքի, անհրաժեշտ է խթանել մասնագետների պատրաստումը, և պարզեցնել հումքի ներկրման գործընթացը:

- SS ոլորտը ապակենտրոնացնելու և մարզերում զարգացնելու համար կարելի է մարզերում նորաստեղծ յուրաքանչյուր ընկերության կայացման համար տրամադրել հարկային արտոնություններ առնվազն 5 տարով:

- Բարձր **տեխնոլոգիական արդյունաբերության զարգացումը պահանջում է մատակարարման միաժամանակյա ռիթմ**, որպեսզի ենթաճյուղերը կարողանան իրար մատակարարել արտադրանքով որպես հումք կամ բաղադրիչ: **Անհրաժեշտ է մատակարարման զարգացած և ուժեղ լոգիստիկա:**

- Ներկայումս Հայաստանի տեղեկատվական տեխնոլոգիաների (SS) ոլորտը մեծամասամբ սպասարկում է արտերկրի պատվերներ: Հայաստանում այս ոլորտի զարգացումը կնպաստի ՀՀ ներքին պահանջարկի խթանմանը: Սակայն Հայաստանում այլ ոլորտների (ոչ-SS) ընկերությունների վճարունակությունը ցածր է: Ուստի այն ժամանակը, որ SS ընկերությունը պետք է տրամադրի տեղական/Հայաստանի ընկերության պատվերը կատարելուն ձեռնտու չէ SS ընկերությանը: Եվ SS ընկերությունը շահագրգռված է կատարել արտերկրների պատվերները, քանի որ նրանք լավ են վճարում:

Կառավարությունը պետք է մտածի շահագրգռման մեխանիզմների մասին, որպեսզի Հայաստանի SS ընկերությունները շահագրգռված լինեն կատարելու տեղական/հայկական պատվերներ:

- Քանի-որ սարքաշինության start-up-ները բացի արտադրության խնդիրներից պետք է նաև հոգան արտերկրում արտադրանքը վաճառելու մասին (ներքին շուկայում սպառում համարյա չկա), ապա հարկային և մաքսային արտոնությունները հատկապես կօգնեն start-up-ներին այս ոլորտում:

- Նախատեսել երկարաժամկետ արտոնյալ վարկեր, ոլորտում գործող բոլոր ընկերությունների համար:

- Սարքաշինությունը մասնագետների խիստ կարիք ունի: Ոլորտի ընկերությունների կարծիքով պետք է հնարավորինս **նվազեցնել լազերային տեխնոլոգիաների և հարակից մասնագիտությունների համար ուսման վարձավճարները:**

- Բիզնեսները առաջարկում են նաև **դպրոցի ուսումնական ծրագրում ներառել տեխնիկական մասնագիտությունների մասին իրազեկումը** և կարևորության շեշտադրումը ու կազմակերպել **տեխնիկական մտածելակերպ ունեցող աշակերտների հավաքագրում և ուղղորդում:**

- Բացի դրանից, անհրաժեշտ է **ռազմաշինական համալսարան ստեղծել՝** հաշվի առնելով, որ ներկայումս ոլորտի կադրերի գիտելիքները մակերեսային են:

- Լազերային տեխնոլոգիաները անմիջականորեն կախված են ռադիոէլեկտրոնիկայի և մեքենաշինության զարգացումից, և առայժմ այս ոլորտները Հայաստանում բավականին զարգացած չեն սպասարկելու լազերային տեխնոլոգիաների ոլորտի պահանջները:

Ուստի մասնագետների պատրաստումը նույնպես պիտի ձևավորվի ոլորտների փոխկապակցման սկզբունքով:

- Քանի որ տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտում առկա է կադրերի մեծ պոտենցիալ, օրենսդրությունը պետք է խթանի առկա ներուժը ճիշտ և իրավիճակին համահունչ օգտագործելու համար:

- Ձեռներեցների գնահատմամբ, **Բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության նախարարությունն իր դերը թերի է կատարում և համահունչ չի աշխատում Պաշտպանության նախարարության հետ**, քանի որ որպես պատերազմող երկիր՝ համապատասխան ռազմական տեխնոլոգիաների կարիք չի ձևակերպվում մարտավարական կամ պաշտպանական ուղղություններով:

Ուստի, **նորարարության խթանում չի լինում**, որը կարող էր տեղի ունենալ **ռազմարդյունաբերության ծրագրերի շրջանակում**: Պատճառը երկու նախարարությունների թերի համագործակցությունն է:

3.7. Ուսումնասիրված արդյունաբերության հինգ ոլորտներում կրկնվող զարգացման առաջարկներ

Այս բաժնում մենք ամփոփել ենք ֆոկուս խմբերում և հարցազրույցներում հնչած և արդյունաբերական ոլորտից- ոլորտ կրկնվող ձեռներեցների առաջարկները կառավարությունից անհրաժեշտ գործիքակազմի մասին տնտեսության ոլորտները զարգացնելու համար:

Այս հետազոտության թերևս ամենակարևոր արդյունքներից մեկն է այն է, որ արդյունաբերական բոլոր ուսումնասիրված ոլորտները ունեն **նմանատիպ խնդիրներ և զարգացման նմանատիպ խոչընդոտներ**:

Մասնագետների պակաս, ցածր արտադրության ծավալ, արտահանման լոգիստիկ խնդիրներ, ներմուծված թանկ հումք կամ ցածր որակի տեղական հումք, հաճախ փոփոխվող կամ թերի օրենսդրություն, պետության կողմից թերի խորհրդատվություն, և այլն, և այլն:

Այս ամենը վկայում է **ՀՀ տնտեսության սիստեմիկ խնդիրների մասին**, որոնք այնքան լայնածավալ են ու արդեն տասնամյակների ընթացքում լուծում չեն գտնում, որ ձեռնարկությունները թաղվում են այդ սիստեմիկ խնդիրների մեջ, փոխանակ մրցեն իրենց ոլորտին հատուկ նեղ խնդիրների շուրջ:

Ահա այդ սիստեմիկ խնդիրներն են, որոնք առ այսօր էլ համապարփակ խոչընդոտում են Հայաստանում արդյունաբերության զարգացմանը և ոլորտից ոլորտ մնում են նույնը:

- Հայաստանի արդյունաբերության որոշ ոլորտներում հանքագործություն, մետալուրգիա, սննդի արդյունաբերություն, ոսկեգործություն, **հումքը արտահանվում է: Զանի որ հումքից արտադրանք պատրաստում են երկրից դուրս**, ապա այդ ոլորտների **ավելացված արժեքը ստեղծվում է Հայաստանից դուրս, և մնում է Հայաստանից դուրս:** Պետք է մտածել մեխանիզմներ, որ խտանյութից կամ հումքից արտադրանքը ստեղծվի նաև Հայաստանում կամ ավելացնի ապրանքի արժեքը և ավելի բարձր գնով հնարավոր լինի վաճառել երկրից դուրս:
- Ոլորտի ձեռնարկությունների համար կարող է ստեղծվել այդ ոլորտին հատուկ տեխնիկական պարկ, որը կունենա սարքավորումներ և բեռնատար մեքենաներ այդ ոլորտի արտահանման պահանջները բավարարելու համար:
- Մտավոր սեփականության խնդիրները առավել զգալի են արտահանման դեպքում, և արտերկրում կարգավորումներին անտեղյակ լինելու պատճառով ձեռնարկությունները հայտնվում են խոցելի դիրքում՝ սեփական կամ մրցակցի գյուտի տեսանկյունից
- **Արտահանումը չպետք է լինի ինքնանպատակ, այլ այն միշտ պետք է կապվի տեղական արտադրանքի որակի բարձրացման և ընդլայնման հետ: Ներքին/տեղական շուկայում հայկական ընկերությունները մրցակցային չեն ոչ գնի, ոչ որակի տեսակետից, հատկապես աշխարհում ճանաչված բրենդերի համեմատ:**
- **Տեղական արտադրանքի խթանումը նույնպես չպետք է ինքնանպատակ լինի և որոշ դեպքերում ներմուծելը ձեռնտու է, օրինակ հումքի ներմուծումը քանի դեռ սեփական հումքի արտադրությունը զարգացման գործընթացում է:**
- Զանի որ արտաքին շուկաների մասին տեղեկատվությունը քիչ հասանելի է ձեռներեցներին, ապա կառավարությունը կամ առևտրա-արդյունաբերական պալատը կարող են պետության հաշվին պատվիրել և ստանալ տարբեր երկրներում տվյալ ոլորտի վերաբերյալ շուկայի վերլուծություններ /ապրանքանիշեր, վաճառքի ծավալներ, ներմուծման ծավալներ, ներմուծման աշխարհագրություն և այլն/ և այդ ամենը համապատասխան խողովակներով **անվճար տրամադրել ոլորտի ընկերություններին:** Սա հատկապես կարևոր է start-up-ների համար:

3.7.1. Օրենսդրություն և վարչարարություն

- Հարկային օրենսդրությունը և հարկային համակարգը չեն նպաստում արդյունաբերության զարգացմանը: Այլ երկրներում հարկային օրենսդրությունը և հաշվապահությունը օգնում են ընկերություններին հաշվարկելու իրենց ծախսերը և օպտիմալացնելու դրանք: Իսկ ՀՀ-ում պատկերն այնպիսին է, որ դրանք ավելի շատ անհրաժեշտ են պաշտպանվելու համար:
- Ակտուալ կարող է համարվել **արդյունաբերության զարգացման հատուկ հիմնադրամի ստեղծումը:**
- Բազմաթիվ առաջարկներ եղան **ՀՀ Գնումների մասին օրենքի մասին** (ընդունված 16.12.2016 թ.-ին): Ձեռներեցները նշում էին, որ.
 - **Պետական գնումների ընթացակարգերում տենդերների մրցույթներում հաճախ տեխնիկական առաջադրանքները թերի են սահմանվում** և դա ստեղծում է սխալ չափանիշներ, որի հետևանքով ընկերությունները հայտնվում են «սև» ցուցակում: Ընկերության նախաձեռնությունը շտկելու բացթողումները չեն թույլատրվում: Ուստի, ձեռներեցների պնդմամբ, տենդերների մրցույթները դառնում են ձևական, քանի որ շահում են ոլորտին ոչ համապատասխան ընկերություններ:

Ուստի **առաջարկն է,** տենդերների անցկացման ընթացքում ձևավորել խորհրդատվական գործընթաց, որպեսզի տենդերի չափանիշների սահմանման կամ տարբեր պահանջների սահմանումների ընթացքում ստեղծված թյուրիմացությունները չանդրադառնան ձեռնարկությունների դուրսմղմանը տենդերի մրցույթից, և տենդերի ընթացքում մրցակցությունը չնվազի ու հաղթի արժանի ձեռնարկությունը:

- **Պետական գնումների** մասին ՀՀ օրենքում փոփոխությունների խիստ անհրաժեշտություն կա, որի բացը բացասական է ազդում բոլոր ոլորտների վրա: Ձեռներեցները նշում են, որ գնումների **առաջարկվող գինը տրամաբանորեն պետք է համահունչ լինի որակին,** քանի որ հնարավոր չէ շատ մատչելի գնով ապահովել որակյալ արտադրանքով: Մասնավորապես սննդի ոլորտում որակը հարաբերական հասկացություն է, ուստի տարբեր չափանիշներ պետք է սահմանել:

Առաջարկն է, ներդնել միավորային համակարգ, և միավորները համապատասխանաբար բաշխել ըստ գնի, կազմակերպության փորձառության, այլ ընկերությունների կողմից այդ կազմակերպության երաշխավորման, մասնավոր սեկտորում այլ կազմակերպությունների հետ հաջողված համագործակցության փորձի, կազմակերպությունների կորպորատիվ պատասխանատվության քաղաքականության առկայությամբ և նորարական լուծումներով տվյալ արտադրանքը տրամադրելու մասով:

- Բացի այդ, **պետական գնումների ընթացակարգը չի խթանում նորարարություններն, ինչի հետևանքով վենչուրային համակարգը նույնպես զարգացած չէ:** Մինչ դեռ պետական գնումների մի մասը, որոնք վերաբերվում են ենթակառուցվածքներին (կամուրջներ, թունելներ, ջրամբարներ, ճանապարհներ, դպրոցներ, մանկապարտեզներ, հիվանդանոցներ և այլն), ստեղծվում են ներկա և գալիք սերունդների համար: Հետևաբար դրանք պետք է ունենան նորարական միտք, դիզայն, ճաշակ և ի վիճակի լինեն ծառայելու գալիք սերունդներին, երկարաժամկետ հատվածում:

Առաջարկն է, ստեղծել այնպիսի օրենսդրական դաշտ և դատական համակարգ, որպեսզի ներդրողը վստահ լինի ներդրում կատարելու համար:

- **Սննդի ոլորտում Պետական գնումների մասին ՀՀ օրենքում մեծածախ և մանրածախ գնումները տարբերակված չեն:** Լոգիստիկ կենտրոնների ստեղծման անհրաժեշտություն կա, որոնց հարկատեսակը պետք է փոխվի: Օրինակ՝ եթե տեղացի լոլիկ արտադրողը արտադրում և հանձնում է լոլիկը ռեստորատորին կամ սպառողին, դա չի հարկվում: Բայց երբ երրորդ անձը որոշում է գյուղացուն օգնել և զբաղվել իր արտադրանքի վաճառքով, ստիպված է արդեն վճարել ավելացված արժեքի հարկ (ԱԱՀ):

Առաջարկն է, որ ոլորտի զարգացումը խթանելու համար պետք է ստեղծվեն մթերման լոգիստիկ կենտրոններ, որոնք կզբաղվեն գյուղացու արտադրանքի վաճառքով և կազատվեն ԱԱՀ-ից:

Նաև պետք է սահմանել հարկի սանդղակ մեծածախ և մանրածախ առևտրի և լոգիստիկ կենտրոնների օգտագործման համար:

- Պետական գնումների պարագայում, պետական պատվերի պայմանագիրը հաղթողի հետ հաճախ կնքվում է ուշացումով, և մինչ այդ ընկերությունը ստիպված է տվյալ ամիսներին պահպանել անձնակազմը, վճարելով աշխատավարձ և գրասենյակային ծախսեր: Այս ամենի հետևանքով պետական գնումի շրջանակում շահույթը ստացվում է շատ փոքր:

Առաջարկն է, որ պետական գնումները լինեն ռիթմիկ և կնքվող պայմանագրերը լինեն երկարաժամկետ մի քանի տարվա համար տվյալ ընկերության հետ, քանի որ այդ ընկերության հետ պետական գնումները կարող են լինել շարունակական: Պետական գնումների համար պահանջվում է բանկից երաշխիք, որի ստացման համար ընկերությունները պետք է սառեցնեն զգալի ֆինանսական միջոցներ և գույքի գրավադրում կատարեն: Որպեսզի պետական գնումներին մասնակցող ձեռնարկության ռիթմիկ աշխատանքն լինի ապահովված, ապա մյուս տարբերակն է վերջինիս կողմից, զուգահեռ կնքել պայմանագրեր տարբեր մասնավոր ընկերությունների հետ: Բայց այդ դեպքում էլ առաջանում է մարդկային ռեսուրսների խնդիրը, քանի որ եղած մարդկային ռեսուրսները չեն բավարարի պետական պատվերի համար, այսինքն՝ կոմպլեքս խնդիր է դառնում այդ հարցը:

- Արտերկրից տարբեր ոլորտի բարձրակարգ մասնագետներ ներգրավելու համար ներկայիս կանոնակարգերը հրապուրիչ չեն ո՛չ հարկային, ո՛չ օրենսդրության առումներով: Կառավարության ծրագրում, ըստ որի նախատեսված է շուրջ մի քանի հարյուր բարձրակարգ մասնագետների ներգրավումը աշխատավարձի զգալի մասի պետության սուբսիդավորմամբ, չափազանց խիստ չափորոշիչներ են սահմանված: Ըստ ձեռնարկությունների այս չափորոշիչները ու տրամադրվող աշխատավարձի ցածր չափը համարժեք և իրատեսական չեն հրավիրելու բարձրակարգ մասնագետների: Հատկապես արտերկրում կրթված և պրոֆեսիոնալ մասնագետները բարձր վարձատրություն են պահանջում նախատեսվող որակն ապահովելու համար:

Առաջարկն է արտերկրից հրավիրված այդ մասնագետներին հարկից ազատել, քանի որ նրանց գիտելիքները ավելի շատ հավելյալ արժեք են ստեղծում, քան պետությանը վճարած հարկը:

- Ներմուծելիս և արտահանելիս ավելորդ վարչարարությունը մեծ խոչընդոտ է և դանդաղեցնում է ներմուծում/արտահանումը այնքան, որ արդեն ձեռնտու չի լինում գործարարին: Ձեռնարկությունները նշում են, որ կան ապրանքատեսակներ, որոնք երկակի նշանակություն ունեն: Եվ թե՛ ներմուծելիս, թե՛ արտահանելիս անհրաժեշտ է անցկացնել փորձաքննություն, որպեսզի ապրանքը որակվի ոչ երկակի, սահմանվի, թե ով է վերջնական օգտագործողը, տրամադրվի եզրակացություն և ծագման սերտիֆիկատ, հետևաբար՝ և թույլտվություն: Այս գործընթացը պահանջում է երկարատև ժամանակ և մեծ ֆինանսական ռեսուրսներ, որոնք ձեռնարկությունները հաճախ չունեն:

Առաջարկն է, որ պետությունը հեշտացնի վարչարարությունը և իր վրա վերցնի ծախսերի մի մասը արդյունաբերության ոլորտի զարգացումը խթանելու համար: Օրինակ են բերում Ռուսաստանի փորձը դեղագործության մեջ, երբ 2012 թ-ից ի վեր դեղերի արտահանման հետ կապված բոլոր ծախսերի 50% (բացառություն են միայն աշխատավարձերը) հոգում է Ռուսաստանի կառավարությունը:

3.7.2. Կրթություն և մասնագետներ

- Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ տնտեսության գրեթե բոլոր ոլորտներում մրցունակությունն ապահովելու համար կարևորագույնն է ունենալ բարձր որակավորում ունեցող մասնագետներ:

Մասնագետների վերապատրաստման կազմակերպությունները անմրցունակ են: Հին, ավանդական կրթական մոդելը երկարատև դասընթացներով այլևս չի գործում: Անհրաժեշտ է դինամիկ մոդել՝ արագընթաց և ճկուն վերապատրաստման մոտեցմամբ, որ կկարողանա հարմարվել շուկայում աշխատուժի պահանջմունքներին:

▪ Ամեն արդյունաբերական ոլորտ կարող է ստեղծել իր ուսումնական կենտրոնը, որը կապահովեր այդ ոլորտի ձեռնարկությունների մասնագիտական պահանջը:

- **ՀՀ-ում չկա որևէ ԲՈՒՀ, որը կնախապատրաստեր կադրեր արտադրանքի գրանցման և սերտիֆիկացիաների ոլորտում:** Սա մեծ դժվարություններ է ստեղծում հատկապես start-up-ների համար:

- Անհրաժեշտ է ներդաշնակեցնել ԲՈՒՀ-երում գիտելիքի ստեղծման և կիրառման գործընթացները: Այն հնարավորություն կընձեռի թողարկել մասնագետներ՝ ըստ պետության զարգացման գերակա ուղղությունների ու տնտեսության պահանջարկի: Այդ նպատակով **պետք է մշակել կրթության գործընթացում կիրառական արդյունքների ներդրման մեխանիզմներ և ստեղծել պայմաններ գործատուների հետ սերտ համագործակցության համար, հատկապես՝ միջին մասնագիտական կրթության ոլորտում ուսուցումը խրախուսելու համար:**
- Միջին մասնագիտական կրթական ոլորտում անհրաժեշտ է, որ միջին մասնագիտական հաստատությունները ավելի ակտիվ կհամագործակցեն գործատուների հետ ներկայիս աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան որակավորում ունեցող մասնագետների թողարկման նպատակով: Բայց շատ գործատուներ չեն ցանկանում համագործակցել: Ստացվում է, որ մի կողմից գրեթե բոլոր ոլորտներում կադրերի խիստ պակաս կա, իսկ մյուս կողմից գործատուները բաց չեն համագործակցելու կրթական հաստատությունների հետ աշխատաշուկայի պահանջներին համապատասխան որակյալ մասնագետներ պատրաստելու համար:

Առաջարկն է, որ **կառավարությունը մշակի այնպիսի քաղաքականություն և հստակ մոտեցում կրթություն-արտադրություն, կրթություն-աշխատաշուկա կապի ամրապնդման և համագործակցության համար**, ինչպես նաև խրախուսելու համար գործատուներին ուսումնական հաստատությունների հետ ավելի սերտ և պատրաստակամ համագործակցության համար:

- Պետությունը պետք է նաև սուբսիդավորի այն մասնագիտությունները, որոնք այսօր աշխատաշուկայում մեծ պահանջարկ ունեն և կարող են ապահովել տնտեսության տարբեր ճյուղերի համաչափ զարգացումը:
- Անհրաժեշտ է ձևավորել **կրթության և առաջատար տեխնոլոգիաների ոլորտի սերտ կապն** ու կայուն զարգացումն ապահովող համակարգ, որը հնարավորություն կստեղծի իրականացնել **ուսուցում և կադրերի շարունակական վերապատրաստում՝ նանոտեխնոլոգիաների ու նորագույն տեխնոլոգիաների կիրառման ուղղությամբ:**

- Ըստ պետության զարգացման գերակա ուղղությունների, անհրաժեշտ է ապահովել **հիմնարար և կիրառական բնույթի շարունակական կրթություն** ստանալու հնարավորություն:

Այդ նպատակով պետությունը կարող է **հովանավորել կամ ստեղծել ֆոնդ, որը ֆինանսական աջակցություն կցուցաբերի արտերկրում երիտասարդ կադրերի ուսուցմանը և մասնագիտական առաջընթացի համար:** Հովանավորության/ ֆինանսական աջակցության պայման կարող է հանդիսանալ պահանջը, որ այդ կադրերը արտերկրում ուսուցումից հետո հետ վերադառնան և աշխատեն Հայաստանում որոշակի սահմանված տևողությամբ (օր.՝ 3-5 տարի), այլապես փոխհատուցեն պետությանը կամ վերադարձնեն պետության ներդրումը: Օրինակ.՝ Հորդանանում ուսանողի ընտանիքը, տունը գրավ է տալիս պետությանը որպես երաշխիք, որ արտերկրում սովորելուց հետո ուսանողը կվերադառնա իր երկիր աշխատելու սահմանված նվազագույն ժամանակը:

3.7.3. Ֆինանսական համակարգ

- Կառավարությունը պետք է ընդլայնի/ խթանի կենտրոնական բանկի կողմից ցածր տոկոսադրույքներով վարկերի տրամադրումը և երաշխիքների ապահովումը ցանկացած վարկունակ քաղաքացու համար և ոչ միայն շեշտը դնի առանձին ճյուղերի ընկերություններին օգնելուն:
ՀՀ կառավարության ներկայիս աջակցության մոդելը կայանում է առանձին ճյուղերին օգնելու մեջ, ինչպիսին են՝ գյուղատնտեսությունը, ՏՏ ոլորտները, սահմանամերձ գոտիներում արտադրությունը, վերականգնվող էներգետիկան, տուրիզմը: Կրոյունքում բանկային այնպիսի քաղաքականություն պետք է լինի, որը կխթանի բիզնես սկսելը՝ նաև պոտենցիալ բիզնես հիմնել ցանկացողների շրջանում:
- Ուկրաինայի պատերազմի հետ կապված աշխարհաքաղաքական զարգացումների հետևանքով կառավարությունը բանկերին տվել է անսահմանափակ լիազորություններ միջազգային փոխանցումների շուրջ հարցերը ինքնուրույն կարգավորելու համար և ՀՀ օրենքով համապատասխան կարգավորումները բացակայում են: Սա ստեղծել է անբարենպաստ բիզնես միջավայր, երբ միջազգային փոխանցումների համար բանկերը սահմանել են 3% նոր միջնորդավճար է, որը մեծ ֆինանսական ռեսուրսների վատնում է ձեռներեցների համար և նաև առաջացնում են ներդրողների դժգոհությունները:
- Անկանխիկ վճարումները Երևանում թույլատրելի են, իսկ մարզերում՝ ոչ, ինչը անհավասար պայմաններ է ստեղծում մարզերի ձեռներեցների համար:
- Հաշվապահական ծառայությունների մասնագետների լուրջ պակաս կա, քանի որ ներկայումս հաշվապահների մեծ հոսք է նկատվում դեպի Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ոլորտ:

3.7.4. Ձեռնարկությունների համագործակցություն, միություններ, բիզնես ասոցիացիաներ

- **Ձեռներեցության զարգացումը տարբեր ոլորտներում կխթանվի նաև, երբ միմյանց աջակցեն բիզնեսները:** Ձեռնարկությունները կարող են միմյանց աջակցել տարբեր միությունների և բիզնես ասոցիացիաների միջոցով, որոնք կարող են պաշտպանել միևնույն ոլորտի բիզնես շահերը:

Միությունների արդյունավետ գործունեությունը կնպաստի նաև ոլորտի խնդիրներին համակարգային մոտեցում ցուցաբերելու, ոլորտի կարիքներն ու խնդիրները միասնական վերհանելու համար:

- Հաշվապահական և իրավաբանական աութօրսինգով ծառայությունների ոլորտը օգնում է բոլոր ոլորտներին զարգանալու, ձեռնարկատերերը ստանում են հարկային պատշաճ խորհրդատվություն և պաշտպանված են տեսչական ստուգումների առումով, ինչը տնտեսվարողներին հնարավորություն է տալիս կենտրոնանալու իրենց գործունեության զարգացման վրա:

4. ՎԵՐՉԱԲԱՆ

Որպես ամփոփում, այս հետազոտությունը ուսումնասիրեց Հայաստանում տնտեսության մի քանի ոլորտներում՝ սարքաշինություն, դեղագործություն, մետալուրգիա (ներառյալ՝ մետաղագործություն) և քիմիական արդյունաբերություն, ոսկեգործությունն ու ադամանդագործություն, թեթև արդյունաբերություն (տեքստիլ, կաշվի, սննդի արդյունաբերություն), առկա զարգացման խնդիրները:

Ուսումնասիրության նպատակն էր այս ոլորտների ձեռներեցների հետ համատեղ ձևակերպել այս ոլորտների զարգացման հեռանկարները ու աջակցել Հայաստանի կառավարությանը իր պետական աջակցության գործիքակազմը այս ոլորտների հանդեպ մշակելու հարցում, և մշակվող կամ արդեն գործող տնտեսության ճյուղային զարգացման ռազմավարությունները և գործիքակազմը ավելի թիրախային և արդյունավետ դարձնելու համար:

Թերևս այս ուսումնասիրության ամենակարևոր եզրակացությունը այն է, որ ՀՀ տնտեսության մեջ առկա են երկար տարիներ արդեն շարունակ լուծում չգտնող խնդիրներ՝ թերի օրենսդրություն, այնպիսի քաղաքականություն, որն ուղղված է ձեռնարկությանը պատժելուն և տուգանելուն, քան օգնելու ձեռնարկությանը կազմակերպելու և վերահսկելու բիզնես գործունեության արդյունավետությունը: Պետական խորհրդատվական մարմինների անհշան գործունեությունը կամ պետական տնտեսական խորհրդատվական մարմինների բացակայությունը, ներմուծման և արտահանման վարչարարությունը և մաքսային խրթին գործընթացները, պետության կողմից թերի զարգացած և բիզնեսի կարիքներից հեռու կրթական համակարգը (և այլն և այլն), որոնք դեռ գերակայում են: Եվ իրենց բնույթով այս սխտեմատիկ խնդիրները այնքան գերակայող են, որ հետ են մղում բիզնեսը, պահպանելով կոնկրետ ոլորտի հատուկ զարգացման խնդիրները:

Սա ցույց է տալիս, որ միայն այս սխտեմիկ խնդիրները արդյունավետ լուծում տալով կառավարությունը կկարողանա արդեն առաջ մղել տնտեսության բոլոր ոլորտների զարգացումը:

Բայց սխտեմիկ խնդիրների լուծումը զարգացման տեխնիկական մասն է: Բովանդակային մասում պետությունը պետք է ունենա ՀՀ տնտեսության զարգացման կոնցեպցիա և արդյունաբերական զարգացման առաջնահերթություններ, այն է, թե որ ճյուղը/ճյուղերը կարող են իրենց շուրջ համախմբել և կապել տնտեսության մի քանի ոլորտ ու համագործակցելով հրել-զարգացնել այդ մյուս ոլորտները: Դա նշանակում է ունենալ արդյունաբերական առաջնության ճյուղեր և դրանց շուրջ ձևակերպել զարգացման մոտեցումը այնպես, որ անհրաժեշտորեն այն ներքաշի մյուս առնչվող ճյուղերը: Այսինքն, ռազմավարությունները պետք է մշակվեն ոչ թե կոնկրետ ոլորտին հատուկ, այլ այդ ոլորտի՝ և արդյունաբերության մյուս ճյուղերի հետ համագործակցության ցանցի ընդլայնման ուղղված միտումով:

Հայաստանում նման առանցքային ոլորտներ են պարենի անվտանգությունը (RUEA և WFP 2020a, 2020b), բարձր տեխնոլոգիաները և սարքաշինությունը, քիմիան ու դեղագործությունը: Զանի որ այս ոլորտները իրենց արժեքային շղթայում ներառում են արդյունաբերության համարյա թե բոլոր ճյուղերը, ապա այս ոլորտների զարգացումը որպես սխտեմիկ կարևորության ոլորտներ կհամախմբի տնտեսության մյուս ճյուղերը և կօգնի զարգացնել դրանց: Ուստի ռազմավարությունները պետք է ունենան համագործակցային և սխտեմիկ կապակցման մոտեցում և՛ տնտեսության ոլորտում, և՛ կրթության, և՛ արտաքին քաղաքականության ու արտաքին դիվանագիտության բնագավառներում (տնտեսական դիպլոմատիա):

5. ԿԱՐԵՎՈՐ ԵԶՐԱՅԱՆԳՈՒՄՆԵՐ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՆԵՐ

1. Տնտեսության ճյուղերում և ՓՄՁ-ների համար ՀՀ-ում ակնհայտ են հետյևալ խնդիրները՝
 - գործող իրավական դաշտի թերությունները,
 - միտվածությունը առևտրագնումային գործունեության ուղղությամբ՝ բավարար չափով չկենտրոնանալով արտադրական գործունեության վրա,
 - փոքր բիզնեսի զարգացման անբավարար մակարդակը և վարկային համակարգի ոչ արդյունավետ մեխանիզմները,
 - շուկայի ձախողումները հաղթահարող քաղաքականության բացակայությունը:
2. Պետական աջակցության հրատապ խնդիր է համարվում ձեռնարկատիրական գործունեության շարունակական զարգացման ապահովումը, (կայուն ձեռնարկատիրությունը) ինչը, իր հերթին, տրամաբանորեն կհանգեցնի կայուն զբաղվածության:
3. ՓՄՁ բոլոր խնդիրների համար գոյություն չունի մեկ համընդհանուր լուծում. որոշ դեպքում հաջողության հասնելու գրավականը ՓՄՁ զարգացման ապակենտրոնացված քաղաքականությունների իրականացումն է, իսկ որոշ դեպքերում էլ կենտրոնացված մոտեցումների կիրառումը:
4. Յուրաքանչյուր ՓՄՁ սուբյեկտ պահանջում է տվյալ ոլորտում իրականացվող պետական քաղաքականությունների միջոցով տարբեր գործիքակազմերի կիրառում, որպեսզի հաղթահարեն իրենց ներհատուկ խոչընդոտները:
5. Աջակցության ոչ հասցեականության հետևանքով, պետական կարգավորումների շրջանակում որոշ ՓՄՁ-ներ բարգավաճում են, իսկ որոշներն էլ՝ ընդհակառակը, կրում են դժվարություններ, սակայն հաստատապես մի բան է պարզ՝ պետական կարգավորումներին հետևելը միտված է ապահովելու առողջ, անվտանգ, հավասար և մրցունակ բիզնես միջավայր, որի ուղին էլ բռնել է Հայաստանի Հանրապետությունը:
6. ՀՀ ՓՄՁ ռազմավարությունը միտված է ստեղծել նորարարական և մրցունակ ՓՄՁ-ների ձևավորման և աճի համար բարենպաստ միջավայր:
7. Հայաստանում գործող սնանկության գործընթացի ցածր արդյունավետության և հարկային ստուգումների ժամանակատարության հետևանքով ֆինանսական և այլ ակտիվները ուղղվում են պարտքերի մարմանը, և ոչ կազմակերպության առողջացմանը:
8. Մեր հետազոտական փորձը ցույց է տալիս, որ ՓՄՁ շրջանում ֆինանսների հասանելիության խնդիրը էականորեն պայմանավորված է վերջիններիս ոչ կայուն ձեռնարկատիրության վիճակով:
9. Արտաքին և ներքին բացասական գործոնները շատ արագ իրենց ազդեցությունն են թողնում ՓՄՁ-ների վրա, մինչդեռ խոշոր ընկերությունները կարողանում են պահպանել իրենց կայուն վիճակը:
10. Մենք առաջարկում ենք պետական մակարդակով խթանել խոշոր և ՓՄՁ միջև համագործակցությունը, ՓՄՁ-ներին ուղղված աջակցության գործիքակազմի զգալի մասը ուղղել խոշոր ընկերություններին, վերջիններիս միջոցով խթանելու իրենց հետ համագործակցող ՓՄՁ-ներին: Այսինքն՝ խոշորների միջոցով ձեռնարկատիրական մշակույթը լավացնել ՓՄՁ-ների շրջանում, որի դեպքում, օրինակ՝ խոշորները իրենց գործընկեր ՓՄՁ-ներին դասակարգելու կանոնակարգերի միջոցով էականորեն կփոխեն մշակույթը, և իրենց երկարաժամկետ գործընկերությամբ ՓՄՁ-ներին կապահովեն կայուն ձեռնարկատիրությամբ:
11. Հետևաբար, կարևոր է պետական մակարդակով խթանել խոշոր ընկերությունների հիմնադրումը ՀՀ-ում տարբեր ներդրումային ծրագրերի և արտերկրյա բիզնեսի տեղափոխման միջոցով, քանի որ առկա վիճակագրությունը ցույց է տալիս, որ յուրաքանչյուր խոշոր ընկերություն աուխտորսինգի մեթոդով կարողանում է իր շուրջը համախմբել և կայուն

ձեռնարկատիրությամբ ապահովել միջինում 2500-3000 ՓՄՁ: ՀՀ-ում այդպիսի խոշոր ընկերությունների թիվը գերազանցում է 10-ը և ևս 10-ով այդ թիվը ավելացնելը (ունենալ ամնվազն 20 այդպիսի խոշոր ընկերություն), կապահովի ընդհանուր թիվը շուրջ 50000 միկրո և ՓՄՁ կայուն ձեռնարկատիրությունը: Այս մեր մոտեցումը այլընտրանքային տարբերակ է միկրո և ՓՄՁ կայուն ձեռնարկատիրության ապահովման համար, որի շնորհիվ էլ ՓՄՁ-ները ձեռք կբերեն նոր հնարավորություններ և ցուցանիշներ վարկեր ստանալու կամ ֆինանսների հասանելիություն ապահովելու տեսանկյունից:

12. Մատչելի և որակյալ խորհրդատվական ծառայությունները կարող են էականորեն կրճատել ՓՄՁ-ների համար վարկերի ներգրավման տրանզակցիոն ծախսերը, բարձրացնել կառավարման մակարդակը, խթանել նորարարության կիրառումը՝ արդյունքում ավելացնելով ընկերությունների մրցունակությունը:
13. Անհրաժեշտ է խթանել ԻՍՈ որակի կառավարման համակարգերի կիրառումը, որոնք էականորեն կբարելավեն ՓՄՁ-ների շրջանում մենեջմենտը և արտադրողականությունը, դարձնելով ՓՄՁ-ներին ավելի կանխատեսելի, որոնց արդյունքում կհեշտանա խորհրդատվական ծառայություններից օգտվելը և կբարելավեն ստացված ընդհանուր ցուցանիշները: Գաղտնիք չէ, որ ՓՄՁ-ների բազմաթիվ խնդիրներ առաջանում են ցածր ձեռնարկատիրական մշակույթի և կառավարչական ցածր ցուցանիշների հետևանքով:
14. Մեր փորձառությունը ՓՄՁ խնդիրների վերաբերյալ ցույց է տալիս, որ պետական գնումների համակարգը իրականում չի խթանում նորարարությունը ՓՄՁ շրջանում: Պետական գնումների կարծրացած չափանիշներով մրցույթներ հայտարարելը, զրկում է ՓՄՁ-ներին ինքնուրույն և նորարարական լուծումներ առաջարկելու հնարավորությունից:
15. Անհրաժեշտ է տենդերների անցկացման ընթացքում ձևավորել խորհրդատվական գործընթաց, որպեսզի տենդերի չափանիշների սահմանման կամ տարբեր պահանջների սահմանումների ընթացքում ստեղծված թյուրիմացությունները չանդրադառնան ձեռնարկությունների դուրսմղմանը տենդերի մրցույթից, և տենդերի ընթացքում մրցակցությունը չնվազի ու հաղթի արժանի ձեռնարկությունը:
16. ՓՄՁ-ների համար անհրաժեշտ է դառնում տարբեր կարողություններով և հմտություններով աշխատողներ ունենալը:
17. Արտահանման ոլորտում շուկաներ մուտք գործելու և անհրաժեշտ վստահություն ձեռք բերելու տեսանկյունից, կարևորվում է պետական աջակցությունը միջազգային սերտիֆիկացման գործընթացներում, հատկապես հետևյալ ուղղություններով՝ GlobalGap, CE, ISO, HALAL և այլն:
18. Այս պարագայում կարևոր դերակատարություն կարող է ունենալ ՀՀ-ի համար, կարևոր խաչմերուկ և գործընկեր հանդիսացող երկրներում, ապրանքների կուտակային բազաների ստեղծումը, լոգիստիկ կենտրոնների հիմնադրումը կամ վարձակալությունը, ինչպես նաև սուպերմարկետների հիմնումը տարբեր երկրներում, հատկապես հայկական սփյուռքի կարևոր կենտրոններում:
19. ՓՄՁ-ների տեսանելիությունը կարելի է բարձրացնել նաև ՀՀ-ում կայանալիք ցուցահանդեսների և գործարար ֆորումների միջոցով, օրինակ ՀՀ-ում կազմակերպելով միջազգային ցուցահանդես հետևյալ անվանումով՝ «ՀՀ արտահանման պոտենցիալը»:
20. Կարծում ենք, որ խորհրդատվական ծառայությունների ոլորտում հատուկ գնահատման հետազոտություն իրականացնելու արդյունքում, հնարավոր կլինի խթանել բացակայող խորհրդատվական ծառայությունների տեսակը:
21. Կարևորվում է բիզնես անդամակցության վրա հիմնված կազմակերպությունների դերի բարձրացումը:
22. Շուկան ինքն իրեն ընդունակ չէ ժամանակին բացահայտել այն ճյուղերը, որոնց վրա կարելի է հիմնվել ապագայում և արագ կենտրոնացնել անհրաժեշտ ռեսուրսներն այդ ճյուղերի արագացված զարգացման համար: Այլ խոսքով՝ շուկան ի վիճակի չէ անցկացնել տնտեսության արագացված կառուցվածքային վերակառուցում: Դա պետության գործառույթ է. Տնտեսության կառուցվածքը կարգավորում է պետությունը, ո՛չ շուկան:

23. Տնտեսության զարգացման հարցում պետական միջամտությունը կարևոր է, բայց այն արդարացվում է միայն այն ժամանակ, երբ միաժամանակ, զարգացման կոնկրետ իրավիճակում, ունի կառուցվածքային վերափոխման կոնկրետ նպատակներ: Եվ հետևաբար, տնտեսության զարգացման ճյուղային մոտեցումը ինքնանպատակ չի, և արվում է տնտեսության կառուցվածքը կարգավորելու կամ վերակառուցելու ու փոխելու նպատակով: Ճյուղային մոտեցումը արդյունավետ է, երբ կոնկրետ արդյունաբերական ճյուղը դեռ չի ընկել զարգացման դինամիկ ռիթմի մեջ: Երբ արդյունաբերության ճյուղը սկսում է դինամիկ զարգանալ, ապա պետությունը այլևս անընդունակ է զարգացման կողմնորոշվածությունը ուղղորդել:
24. Պետության դերը տնտեսության կառուցվածքը փոխելու հարցում ամենարդյունավետն է, երբ տնտեսության կոնկրետ ճյուղը դեռ թերի զարգացած է կամ զարգացած չէ:
25. Ուստի ոչ միայն պետք է տեխնոլոգիապես հագեցած կամ առաջավոր արդյունաբերությունը զարգացնել, այլև ավանդույթների վրա հիմնված այն ոլորտները, որոնցում բնակչությունը արդեն ներգրավված է: Այդ ոլորտների հանդեպ պետության կողմից խթանվող ինստիտուցիոնալ զարգացման մոդել դեռ չկա, և այն անհրաժեշտ է ստեղծել:
26. Ոչ-էթնիկ շուկա մտնելը դժվար է: Խոշոր առևտրային ցանց մուտք գործելիս պետք է ունենալ առանց ընդհատման հստակ ծրագրավորված լայնածավալ արտադրություն, և արտադրությունից բացի նաև առանց ընդհատման մատակարարում մեծ ծավալներով: Սա շատ բարդ է Հայաստանի համար՝ հաշվի առնելով նաև տարածաշրջանի լոգիստիկ բարդությունները և մի շարք այլ ներդրումային բնույթի խնդիրներ: Անհրաժեշտ է, որ նույնատիպ արտադրանք թողարկող հայկական ընկերությունները միավորեն իրենց ռեսուրսները՝ վճարելու համար այդ գումարները և համաձայն լինեն, որ իրենց արտադրանքները ներկայացվեն մեկ բրենդի ներքո, այն է՝ «Made in Armenia»:
27. Փաթեթավորումը ստեղծում է հավելյալ արժեք (value-added), ու սննդի և՛ արտադրության, և՛ արտահանման գործընթացում շեշտը պետք է դրա վրա նույնպես դնել որպեսզի ապրանքը ավելի թանկ վաճառվի երկրի ներսում և արտերկրում:
28. Ոլորտի ձեռնարկությունների համար կարող է ստեղծվել այդ ոլորտին հատուկ տեխնիկական պարկ, որը կունենա սարքավորումներ և բեռնատար մեքենաներ այդ ոլորտի արտահանման պահանջները բավարարելու համար:
29. Չնայած նրան, որ Հայաստանում սարքաշինության ոլորտը ներկայումս ունի փոքր շուկա, այս ոլորտը կապված է բոլոր ոլորտների հետ քանի որ կարող է օգտակար լինել բոլոր ոլորտներին: Բայց հենց Հայաստանում պահանջարկի փոքր շուկան էլ պատճառն է, որ այս ոլորտը քիչ/ կամ դանդաղ է զարգանում:
30. Բարձր տեխնոլոգիական արդյունաբերության զարգացումը պահանջում է մատակարարման միաժամանակյա ռիթմ, որպեսզի ենթաճյուղերը կարողանան իրար մատակարարել արտադրանքով որպես հումք կամ բաղադրիչ: Անհրաժեշտ է մատակարարման զարգացած և ուժեղ լոգիստիկա:
31. Սննդի ոլորտի զարգացումը խթանելու համար պետք է ստեղծվեն մթերման լոգիստիկ կենտրոններ, որոնք կզբաղվեն գյուղացու արտադրանքի վաճառքով և կազատվեն ԱԱՀ-ից:
32. ՀՀ-ում չկա որևէ ԲՈՒՀ, որը կնախապատրաստեր կադրեր արտադրանքի գրանցման և սերտիֆիկացիաների ոլորտում: Սա մեծ դժվարություններ է ստեղծում հատկապես start-up-ների համար:
33. Ձեռներեցության զարգացումը տարբեր ոլորտներում կխթանվի նաև, երբ միմյանց աջակցեն բիզնեսները:
34. Այս հետազոտության թերևս ամենակարևոր արդյունքներից մեկն է այն է, որ արդյունաբերական բոլոր ուսումնասիրված ոլորտները ունեն նմանատիպ խնդիրներ և զարգացման նմանատիպ խոչընդոտներ: Այս ամենը վկայում է ՀՀ տնտեսության սիստեմիկ խնդիրների մասին, որոնք այնքան լայնածավալ են ու արդեն տասնամյակների ընթացքում լուծում չեն գտնում, որ ձեռնարկությունները թաղվում են այդ սիստեմիկ խնդիրների մեջ, փոխանակ մրցեն իրենց ոլորտին հատուկ նեղ խնդիրների շուրջ:

6. ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

- Արմստատ (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե): 2021ա: Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2021: Երևան: https://www.armstat.am/file/article/demog_2021_00.pdf
- Արմստատ (ՀՀ վիճակագրական կոմիտե): 2021բ: Հայաստանի սոցիալական պատկերը և աղքատությունը, 2021: Երևան: https://www.armstat.am/file/article/poverty_2021_a_2..pdf
- Թադևոսյան, Ռ. 2021ա. "Բժշկական տեխնոլոգիատար սարքավորումների արտահանողներն ու ներմուծողները": *Հայաստան և աշխարհ*, էջեր 70-76:
- Թադևոսյան, Ռ. 2021բ. "ՀՀ բարձր տեխնոլոգիատար ապրանքների արտահանման շարժընթացը": *Հայաստան և աշխարհ*, էջեր 96-102:
- Շահրիմանյան, Թ. 2021. "Made-in-Armenia" բրենդն ակտիվանում է": *Շուկաներ և մրցակցություն*, էջեր 53-61:
- ՀՀ Էկոնոմիկայի նախարարություն: 2013: *Հայաստանի տեքստիլ և տրիկոտաժի ոլորտի զարգացման ռազմավարություն*: Հաստատվել է 2013թ-ի դեկտեմբերի 6-ին կայացած ՀՀ վարչապետին կից Արդյունաբերական խորհրդի նիստում:
- ՀՀ Ազգային ժողով. 2016. ՀՀ Օրենքը գնումների մասին. Ընդունվել է 16.12.2016
- Հայաստանի գործատուների հանրապետական միություն. 2019. ՀՀ *արդյունաբերության ներկայիս իրավիճակը և հեռանկարները*, հեղինակ Գ. Մակարյան.
- «Կանաչ» տեքստիլ Եվրոպայի կայուն տնտեսության համար <http://umba.am/hy/topic.php?id=23507>
- Հայաստանի հանրապետության առեվտրաարդյունաբերական պալատ, Export Armenia. 2022. Արտահանման ոլորտում առկա խնդիրները <https://armcci.am/publications/1>
- Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 2021-2026 թվականների գործունեության միջոցառումների ծրագիր <https://www.gov.am/files/docs/5145.pdf>
- Համապարփակ Եվ Ընդլայնված Գործընկերության Համաձայնագիր Հայաստանի Հանրապետության՝ մի կողմից և Եվրոպական Միության և Ատոմային Էներգիայի Եվրոպական համայնքի ու դրանց անդամ պետությունների՝ մյուս կողմից, միջև https://www.mfa.am/filemanager/eu/CEPA_ARM_1.pdf
- IFC (International Finance Corporation, World Bank Group). (2021). *Sector Scan of Foreign Direct Investment in Pharmaceuticals and Healthcare in Armenia*. IFC, Armenia. Yerevan: Armenia.
- Gladwell, Malcolm. 2008. *Outliers: The Story of Success*. Little, Brown and Company
- RUEA (Republican Union of Employers of Armenia) and the WFP (World Food Programme). 2020a. *Assessment of Food Security System of Armenia: Market Functionality and Supply Chain Dynamics*. RUEA and WFP: Yerevan, Armenia.
- RUEA (Republican Union of Employers of Armenia) and the WFP (World Food Programme). 2020b. "Food Security System in Armenia: Policy over Years, Market Functionality, Supply Chains." Policy Brief, 11 December, 2020. RUEA and WFP: Yerevan, Armenia.

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

ՀԱՄԱՊԱՐՓԱԿ ԵՎ ԸՆԴԼԱՅՆՎԱԾ ԳՈՐԾԸՆԿԵՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆԱԳԻՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐ ԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ՝ ՄԻ ԿՈՂՄԻՑ ԵՎ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱՏՈՄԱՅԻՆ ԷՆԵՐԳԻԱՅԻ ԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՈՒ ԴՐԱՆՑ ԱՆԴԱՄ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ՝ ՄՅՈՒՄ ԿՈՂՄԻՑ, ՄԻՋԵՎ

ՀՈՂՎԱԾ 1

(c) նպաստել Հայաստանի Հանրապետությունում ժողովրդավարության և քաղաքական, տնտեսական ու ինստիտուցիոնալ կայունության ամրապնդմանը.

ՀՈՂՎԱԾ 22

1. Եվրոպական միությունը և Հայաստանի Հանրապետությունը պետք է խթանեն տնտեսական բարեփոխումների գործընթացը՝ յուրաքանչյուր տնտեսության հիմնարար սկզբունքների ընդհանուր ընկալումը և տնտեսական քաղաքականությունների ձևավորումն ու իրականացումը բարելավելու միջոցով

ՀՈՂՎԱԾ 23

(a) մակրոտնտեսական միտումների և քաղաքականությունների, ինչպես նաև՝ կառուցվածքային բարեփոխումների, այդ թվում՝ տնտեսական զարգացման ռազմավարությունների վերաբերյալ տեղեկությունների փոխանակմանը,

ՀՈՂՎԱԾ 25

Կողմերը համագործակցում են հարկային ոլորտում պատշաճ կառավարումն ընդլայնելու հարցում՝ տնտեսական հարաբերությունների, առևտրի, ներդրումների և արդար համագործակցության հետագա կատարելագործման նպատակով:

ՀՈՂՎԱԾ 58

Կողմերը պետք է համագործակցեն՝ հետևյալ նպատակներով՝
(a) Եվրոպայի փոքր բիզնեսի ակտիվ սկզբունքների հիման վրա ՓՄՁ-ների զարգացման համար ռազմավարությունների իրականացում և իրականացման գործընթացի մոնիթորինգ՝ կանոնավոր հաշվետվություններ ներկայացնելու և երկխոսություն անցկացնելու միջոցով: Այդ համագործակցությունը պետք է նաև կենտրոնացած լինի միկրո- և արհեստագործակցական ձեռնարկատիրության վրա, որոնք չափազանց կարևոր են թե՛ Եվրոպական միության և թե՛ Հայաստանի Հանրապետության տնտեսությունների համար
(g) ավելի բարենպաստ գործարար միջավայրի առկայության խթանում՝ նպատակ ունենալով ընդլայնելու աճի ներուժը և ներդրումների հնարավորությունները,

ՀՈՂՎԱԾ 84

Կողմերը պետք է ամրապնդեն իրենց երկխոսությունը և համագործակցությունը՝ ուղղված Աշխատանքի միջազգային կազմակերպության (ԱՄԿ) «Արժանապատիվ աշխատանք» ծրագիրը, զբաղվածության քաղաքականությունը, աշխատավայրում առողջությունը և անվտանգությունը, սոցիալական երկխոսությունը, սոցիալական պաշտպանությունը, սոցիալական ներգրավվածությունը, կանանց և տղամարդկանց հավասարությունը և խտրականության բացառումը խթանելուն՝ դրանով նպաստելով ավելի շատ և ավելի լավ աշխատատեղերի ստեղծմանը, աղքատության կրճատմանը, սոցիալական համերաշխության ընդլայնմանը, կայուն զարգացմանը և կյանքի որակի բարելավմանը:
(c) աշխատաշուկային ուղղված ակտիվ միջոցառումների և զբաղվածության արդյունավետ ծառայությունների խթանում՝ աշխատաշուկաներն արդիականացնելու և աշխատաշուկայի կարիքներին համապատասխանությունն ապահովելու համար

ՀՈՂՎԱԾ 86

Կողմերը պետք է խրախուսեն համապատասխան բոլոր շահագրգիռ կողմերի, այդ թվում՝ քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների և մասնավորապես՝ սոցիալական գործընկերների ներգրավումը Հայաստանի Հանրապետության զարգացման քաղաքականության մշակման և բարեփոխումների գործընթացին և Կողմերի միջև սույն Համաձայնագրով նախատեսված համագործակցությանը:

ՀՈՂՎԱԾ 102

Կողմերը քաղաքացիական հասարակության հետ համագործակցության վերաբերյալ պետք է հաստատեն երկխոսություն՝ նպատակ ունենալով՝

(a) ամրապնդելու Եվրոպական միությունում և Հայաստանի Հանրապետությունում քաղաքացիական հասարակության բոլոր հատվածների միջև շփումները և տեղեկությունների ու փորձի փոխանակումը

ՀՈՂՎԱԾ 103

(b) ընդլայնել պետական որոշումների կայացման գործընթացին քաղաքացիական հասարակության մասնակցությունը, մասնավորապես՝ մի կողմից պետական հաստատությունների և մյուս կողմից՝ ներկայացուցչական ընկերակցությունների ու քաղաքացիական հասարակության միջև բաց, թափանցիկ և կանոնավոր երկխոսություն հաստատելու միջոցով:

ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԱՆՁԱՆՑ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՈՐ ՆԵՐԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԻԶՆԵՍ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐՈՎ ՀՈՂՎԱԾ

153 Գործողության ոլորտը և սահմանումները 1. Սույն բաժինը վերաբերում է Կողմերի՝ իրենց տարածքներ հիմնական աշխատակիցների, վերապատրաստում անցնող շրջանավարտների, առևտրային ներկայացուցիչների, պայմանագրային հիմունքներով ծառայություններ մատուցողների և անկախ մասնագետների մուտք գործելու և այնտեղ ժամանակավոր կացության հետ կապված միջոցառումներին՝ չսահմանափակելով 141-րդ հոդվածի 5-րդ պարբերությունը

**ԳԼՈՒԽ 8
ՊԵՏԱԿԱՆ ԳՆՈՒՄՆԵՐ**

ՀՈՂՎԱԾ 283

Կայուն զարգացման վրա ազդեցությունների գնահատում Կողմերը պարտավորվում են վերանայել, վերահսկել և գնահատել կայուն զարգացման վրա սույն Համաձայնագրի իրականացման ազդեցությունը իրենց համապատասխան մասնակցային գործընթացների և հաստատությունների, ինչպես նաև սույն Համաձայնագրի համաձայն ստեղծվածների միջոցով, օրինակ՝ առևտրին առնչվող կայունության վրա ազդեցության գնահատումների միջոցով:

ՀՈՂՎԱԾ 295

(a) այնպիսի իրավական պայմանավորվածությունը, որի համաձայն կառավարությունն ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն պատասխանատու է որոշ ձեռնարկությունների պարտքերը կամ պարտավորությունները մարելու համար, թույլատրվում է այն պայմանով, որ պարտքերի և պարտավորությունների մարումը սահմանափակված է՝ այդ պարտքերի և պարտավորությունների չափի կամ այդ պատասխանատվության տևողության հետ կապված, և

ՀՈՂՎԱԾ 366 Զաղաքացիական հասարակության հարթակ

2. Սույնով ստեղծվում է Զաղաքացիական հասարակության հարթակ: Այն կլինի հանդիպումների և կարծիքների փոխանակման հարթակ և կազմված կլինի Եվրոպական միության քաղաքացիական հասարակության ներկայացուցիչներից, այդ թվում՝ Եվրոպական տնտեսական և սոցիալական հարցերով կոմիտեի անդամներից, և Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիական հասարակության կազմակերպությունների, ցանցերի և հարթակների, այդ թվում՝ Արևելյան գործընկերության ազգային հարթակի ներկայացուցիչներից: Դրա հանդիպումներն անցկացվում են դրա կողմից սահմանված պարբերականությամբ: